

M
254.294

G. 688.

MENANDER ÉS EPIKUROSZ

IRTA

HUSZTI JÓZSEF

*Különlenyomat a Philologiai Közlöny XXXV. évfolyam
8—9. számából*

BUDAPEST

1911

MENANDER ÉS EPIKUROŠ

IRTA

HUSZTI JÓZSEF

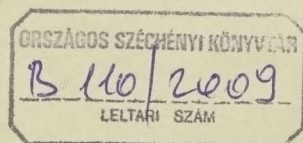
Különlenyomat a *Philologiai Közöny* XXXV. évfolyam
8—9. számából

BUDAPEST

1911

M 254.294

A görög szellemi, politikai s társadalmi élet minden egyes nyilvánulásában egyöntetű párhuzamosság észlelhető. A modern kor aránytalanul fejlett, egy irányban lehető tökéletességre törekvő, egyensúlyt veszített emberei előtt csodálatra méltó az a harmonikus arányosság, melyet Taine a görög művészet filozofiájában legjellemzőbb tulajdonságnak tart a görög emberre nézve. Az organizmus minden egyes részét megfelelő gonddal fejleszti, a test és lélek tehetségeinek egymástól függő volta uralkodó érzet, jóformán ösztön, mely nem engedi egy bizonyos képességnek túlsúlyra vitti, minden mást elnyelő fejlesztését s ebből következő feltétlen uralmát.

Ezt a fölfogást, a görög világ ilyenén idealizálását a forrásokkal való állandó érintkezés, a részletek ismerete sok tekintetben módosítja. A «görög dogma» megingott, Winckelmann, Goethe, Schiller eszményített görögsege a kutatás fényében megfakult. A mit veszít ragyogásban, megnyeri igaz megértésben. A görögséggel foglalkozás alapja már nem a humanista lelkesedése, nem új csodák után való sóvárgás, hanem ennek a népnek kultúrtörténeti szempontból való megértése s fontossága az európai népek művelődésének kifejlesztésében. Itt a rideg tárgyilagosság jobb vezető. Az eszköz az analysis, a cél a synthesis. S a hol a synthesis anticipálható, ott egy másik, magasabb rendű harmónia körvonalait pillantja meg a kutató elme, azt az egyenletességet, a melyet egy kultúrának csak az organikus fejlődés adhat. Ebben a tekintetben a görög kultúra páratlanul áll. Nem teljesen, minden idegen hatást kizáróan eredeti termék, de homogénne vált: a görög műveltség életének vérkeringése több századon át szinte észrevétlenül feldolgozta, göröggé tette a kívülről kapott elemeket. Később még a hellenizmus korában is jó ideig tartotta magát ez az asszimiláló képesség, hogy azután, a világtörténelmi hivatás megváltozásával, a bomlásnak, idegen művelődésekbe való beolvadásnak, az egész európai művelődés megtermékenyítésének adjon helyet elsősorban a latin közvetítésével.

Egy ilyen kultúrában nincsenek elszigetelt elemek. Minden a legszorosabban összefügg: együtt halad vagy fejlesztőleg hat egymásra. Nincs külön irodalom, művészet, filozofia, közélet. Ezek mind nyilvánulásai ugyanazon szellemnek és tehetségnek. Szigorúan véve ez nem csak görög jelenség, a modern népeknél is így van. Csakhogy ezek később jöttek, réteg rétegen fekszik, sokat, sokfelől örökölték. Az egyének jobban elzárkozhatnak a collectiv szellemtől s egy más nyelvé, más műveltségű összességgel léphetnek kapcsolatba. Az ilyen jelenségek pedig a szerves fejlődést bonyolulttá teszik, sőt veszélyeztetik. A görög, nevezetesen az athéni művelődés fejlődésében tehát sikerrel tanulmányozhatók a párhuzamos jelenségek. Ugyancsak

nagy tere nyílik a kölcsönös hatások megállapításának a különböző nyilvánulások közt. A görög filozofia s a görög szépirodalom nem két külön, szigorú határok közé zárt terület, hol átjáró nincs, hanem állandóan együttélnek olyannyira, hogy sokszor a határ megállapítása okoz nehézséget. A régi filozofusok egyúttal költők, gondolataik kötött formában jelentkeznek. Platon költő inkább vagy filozofus? A mit mond, az a Carlyletől kívánt belső ritmus szerint tagolódik. Euripides micsoda inkább, költő vagy filozofus? Nagy befolyását, hosszú, erőteljes hatásokkal továbbított életét minek köszönheti inkább, költői mivoltának, vagy filozofus létének?

A későbbi irodalmi fejlődés képviselői közt ilyen tekintetben Menander egyike a figyelemre legméltóbb jelenségeknek. Gondolkodó fő, kinek nevét még a kereszténység korában is Euripidesével együtt említik¹⁾, a művelt emberek kedvelt írója, a lakomák fűszere, az életbölcsesség tanító-mestere.²⁾ Egy korszakban élt Epikuros-szal. Mindkettőjük gondolkozási iránya ugyanazon cél felé tör: gyakorlati érdekű morális kérdéseket vetnek fel s oldanak meg, kiki a maga módja szerint. Az is régóta ismert, hogy Epikuros hatással volt Menanderre.³⁾ Ez a hatás azonban részletekbe menőleg megállapítva nincs.⁴⁾ Abban a nagy philologiai munkálkodásban, mely most a folyton ismétlődő felfedezések korában az új-komédia körül rajzik,⁵⁾ nem lesz érdektelen, ha az új-komédia elismert legnagyobb képviselőjének, Menandernek gondolatvilágában Epikuros szellemének nyomait kutatjuk. Jellemző Menanderre, mit vett át, mit utasított vissza, hogy dolgozta fel a hatást, a reflexió hogyan alakult át nála drámai elemmé. Menander szellemi arcképének egy erőteljes vonását kíséreljük meg-rajzolni, adalékokat szolgáltatunk Epikuros filozofiájának történetéhez s némi fényt kap ezáltal a görög kultúra történetének egyik érdekes fejezete.

* * *

Strabon említi, hogy Menander és Epikuros együtt serdültek fel.⁶⁾ Maga Menander egy epigrammában emlékezik meg később oly híressé vált ifjúkori társáról.⁷⁾

¹⁾ Renan: Marc-Aurèle 103. l. «Euripide, Ménandre, lui (Tatianus) paraissaient des maîtres de débauche et (voeu qui fut trop exaucé) il souhaitait que leurs oeuvres fussent anéanties.

²⁾ Plut. Aristoph. et Menandri comparatio.

³⁾ Müller-Donaldson görög irodalomtörténetében általános párhuzam Menander és Epikuros közt. II. k. 62—63. l. (Récsi fordítása. Budapest, 1864.) — V. ö. Mahaffy: History of Greek Literature vol. I. part II. 263—4. — Murray: A History of ancient Greek Literature. London, 1898. 378. l. Croiset III. 623, V. 68.

⁴⁾ Fridericus Ranke: Periplecomenus sive de Epicuri, peripateticorum, Aristippi placitorum apud poetas comicos vestigiis cz. értekezése a gazdag anyagot nem használja ki s Menandert aránylag kevés helyen érinti.

⁵⁾ Összefoglaló munka Legrand lyoni egyetemi tanártól: Daos, tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle. Lyon-Paris 1910.

⁶⁾ Geographica C. 638. γενέσθαι δ' αὐτῷ συνέφησον Μένανδρον τὸν κομικόν.

⁷⁾ Anth. Pal. VII. 72.

Χαῖρε, Νεοκλειδῶν διδύμων γένος, ὃν ὁ μὲν ὕμῶν
Πατριᾷ δουλοσύνας ῥύσαθ', ὁ δ' ἀφροσύνας.

Themistoklesről s Epikurosról van itt szó, kik közül egyik a hazát az ellenségtől, a másik az esztelenségből szabadította meg. Rövid, találó jellemzése Epikuros filozofiája céljának.

Ismerték tehát egymást, egy korban éltek, ugyanazon eszmeáramlatok közt múlt el ifjúságuk, ugyanazon művelődési elemekhez férhettek hozzá mindketten. Mögöttük a nagy múlt, melynek hagyományából mindketten merítettek. Menandert már Plutarchos azért dicsőíti, mert mindazt a szépet, a mit Hellas létrehozott, egyesítette darabjaiban.¹⁾ M. Croiset egyik értekezésében²⁾ azt fejtegeti, hogy Athén ebben az időben, midőn történetileg már eljátszotta szerepét, utoljára Menander kedves, finom szellemében egyesítette mindannak lényegét, a mi szépet s emberit hagyománya felmutathatott. Valóban Menander méltó örököse volt az athéni művelődésnek. Ismerte az attikai tragédiát, különösen szerette Euripidest, kinek hatását lépten-nyomon elárulja.³⁾ Ismerte a filozófiát, Theophrastosnak tanítványa volt,⁴⁾ Epikurosnek barátja. A ránk maradt töredékek közül különösen az Epitepontes egyik jelenete bizonyítja, hogy otthonos volt a retorikában. Birtokában volt tehát szellemi és erkölcsi tekintetben a görög kultúrának.

Hasonló helyzetben van Epikuros. A görög filozofia ebben a korszakában nehéz dolog már — a szónak egy bizonyos értelmében — az eredetiség. A későn jövők sokat készen találnak, mert a holtak nagyon sokan vannak. Számtalan gondolat fejlődik ki lassanként, s az új eszmék kezdenek szórványosabbak lenni. A régiek gondolatokat az ezen korszakbeli iskolák egy főgondolat szolgáltatára rendelik: hogyan lehet mentől biztosabban az egyén életboldogságát megalapozni.⁵⁾ Epikuros is belekapcsolódik a görög filozofia fejlődési menetébe. Ilyen rendszerek nem ugranak ki pajzsosan, fegyveresen egy ember fejéből. Fokozatosan fejlődnek egy kultúra menetében, míg formát kapnak egy olyan embertől, ki egyénisége szerint kiválasztja a neki megfelelő elemeket, hogy azokat újra átgondolva új egészbe foglalja, rendszerbe tömörítse. Az eredetiség más jellegűvé lesz, a teremtettség az összekapcsolásban, az egészre átható felfogásban nyilvánul. Ilyen értelemben Epikuros is eklektikus. Noha ifjúkori képzettsége kissé hiányos lehetett,⁶⁾ s később ő maga bizonyos gyöngeséggel, eredeti-

¹⁾ Plut. Aristoph. et Men. comparatio 3. ... ἀνάγνωσμα καὶ μάθημα καὶ ἀγωνίσματα κοινότατον ὃν ἡ Ἑλλὰς ἐνένοχε καλῶν παρέχων τὴν ποίησιν ...

²⁾ Ménandre, le dernier des Attiques. *Revue des Deux-Mondes* 1909. ápr. 15.

³⁾ Quintil. Inst. cr. X. 1. 69. Et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et eum secutus, quamquam in opere diverso Menander ... V. ö. még Biz. Aristophanes Eusebiusnál említett munkáját (Ev. X. 3.) παραλήλους Μενάνδρου τε καὶ ἀφ' ὃν ἐκλεψεν ἐκλογάς.

⁴⁾ Diog. L. VI. 2.

⁵⁾ Windelband: *Geschichte der Philosophie*. II. kiad. 127. l.

⁶⁾ V. ö. Zeller: *Die Philosophie der Gr.* III. 1. 364. l. Sext. Math. I. 1. ἐν πολλοῖς γὰρ ἀμαθὲς Ἐπικούρου; ἐλέγχεται, οὐδὲ ἐν ταῖς κοιναῖς ὁμιλίαις. Cic. Fin. I. 7, 26. vellem equidem, aut ipse doctrinis fuisset instructor ... aut ne deterruisset alios a studiis. Athen, XIII, 588 a: ἐγκυκλίῳ παιδείᾳ; ἀμύητος ὢν.

ségre törekvő hiúsággal emlegette autodidakta voltát, hogy tanító nélkül lett azzá, a mi lett, rendszerét teljesen önmagából fejlesztette,¹⁾ mégis több adat kétségtelenül bizonyítja filozofiai képzettségét. Ismerte lényegében, főbb vonásaiban, ha nem is alaposan, a görög gondolkodás eredményeit s szorosan csatlakozik például Aristipposhoz és Demokritoszhoz. Épen ezen okokból egy vagy több azonos gondolat Menandernél és Epikurosnál nem mond még semmit. Kell, hogy a szóban forgó eseteknél lássuk azt a fordulatot, melyet egy-egy eszme Epikurostól kapott s hogy azonkívül a többi Menandernél található gondolat ezt a fordulatot kiemelje, vagy legalább észrevehetően érzékeltesse.

Nincs semmi meglepő abban, ha egy költő munkáiban egy filozofus tanainak nyomait keressük. Az új komédiába nagyon könnyen, hagyomány alapján beférkőzhettek a filozofusok tanításai. A görög szépirodalom ezt nagy mértékben megengedte. Az epigrammaszerűen összesűrített gondolatok, a gnómák, már Homerosnál előfordulnak. Bőségesen találhatók Hesiodosnál, a lírikusoknál, főleg Pindarosnál. Kimondott elv, hogy a költő gyönyörködtet és tanít.²⁾ Elsőrangú eszköz volt eszmék terjesztésére a színpad. Felhasználták ilyen irányban már Aischylos és Sophokles, legerősebben, sokszor a színpadi illúzió rovására, Euripides. Maga Aristophanes kijelenti, hogy a költők a felserdültek oktatói.³⁾ Platon ideális államában ezt az elvet paradoxonig fejlesztve látjuk. A komédia későbbi fejlődésében csak a tradíció alapján maradt, midőn erkölcsi jellegű eszméknek, sőt a filozofusok személyének helyet adott a színpadon. Panaszkodnak az erkölcsi érzék általános hanyatlásán, a szolgalelkűség terjedésén,⁴⁾ érdeklődnek szociális jelentőségű kérdések iránt.⁵⁾

Maga Menander a nevelés kérdését többször bolygatta.⁶⁾ Nem egy komédiáíró gúnyolta a filozofusokat,⁷⁾ kik a végtelenségig vitatják, mi a legfőbb jó.⁸⁾ Magára Epikurostra több célzás esik gúnyosan, vagy dicsőítőleg. A komikus személyek nagyon kiválóknak találják alapelvét, mely szerint legfőbb jó a gyönyör.⁹⁾ Elég élénk közlekedés van tehát a komédia s a filozofia közt ebben a korszakban. Legjellemzőbben látjuk ezt a filozofiai hajlamú és képzettségű Menandernél, kinek kedvéért a művelt emberek is megnézték a komédiákat.¹⁰⁾

¹⁾ Cic. Nat. D. I, 26, 72. Diog. L. X. 8, 13, Plut. non p. suav. v. 18, 4. Sen. ep. 52, 3.

²⁾ *Stickney*: Les sentences dans la poésie grecque. Paris, 1903.

³⁾ Békák 1055. τοῖς μὲν γὰρ παιδαρίοισιν ἔστι διδάσκαλος, ὅστις φράζει, τοῖς ἡβῶσιν δὲ ποιηταί.

⁴⁾ *Kock* Com. Att. fr. Diphilos 24 fr.

⁵⁾ V. ö. *Legrand*: Daos III. rész. I. fejezet.

⁶⁾ Adelphoe. Heautontimorumenos.

⁷⁾ Gúnyos jelzőjük οἱ τὰς ὀφρῦς ἐπηρεκότες (Baton fr. 5), οἱ τὰς ὀφρῦς αἰρωντες Men. fr. 460.

⁸⁾ Philemon fr. 71. Theognetos fr. 1. Baton fr. 1, 5, 6. Demoxenos fr. 1.

⁹⁾ Baton fr. 5. Hegesippos fr. 2. Fr. adesp. 127, 305.

¹⁰⁾ Plut. Aristoph. et Menandri comp. 3. τίνας γὰρ ἄξιον ἀληθῶς εἰς θεάτρον ἐλθεῖν ἄνδρα πεπαιδευμένον ἢ Μενάνδρου ἐνεκα; πότε δὲ θεάτρα πύμπλαται ἀνδρῶν φιλολόγων, κωμικοῦ πρωτόπου δεχθέντος; ἐν δὲ συμποσίοις τίτιν δικαιοτέρων

A következőkben részletekbe menőleg próbáljuk megállapítani, mennyit köszön Menander gondolatvilága Epiküros filozofiájának. Maga az egymásután bizonyos rendszert követel a tárgyalásban. Első pillantásra legteljesebb volna, ha a gondolatmenet csontvázát Menander töredékeiből vehetnők. De sajátságos eredményre jutnánk. Menander nem rendszeralkotó filozofus, hanem gondolkodó drámaíró, ki az élettel állandóan összeköttetésben marad, kinek gondolatait legtöbbször a drámai helyzet sugallja.

Florilegiumokba összehordott, legkülömbözőbb czélokra összefüggésükből kiszakított töredékeiből lehetne ugyan filozofiai rendszert összeállítani, de nagy hézagai lennének s a hézagokat a sok ellenmondás csak tágítaná. Eredeti helyükön ezeknek a mozaikdarabocskáknak más szerepük volt. Igazán subtilis értelmükbe sem vagyunk képesek többé behatolni, mert legtöbb esetben környezetük eltűnt. S tagadhatatlan, hogy a környezet észrevehetően módosítja a gondolat egész hangulatát, definiálja valódi értelmét. Ha most ezekből a gondolatokból többé-kevésbbé kerek rendszert akarnánk kifejleszteni, mint a hogy Euripides-szel szemben nem egyszer megtették, nagyon eltávolodnánk Menandertől. Nem egészen pontosan megállapítható értelmű, az idő által megtépett, különböző időben keletkezett, különböző drámai helyzetekben szerepelt gondolatokat összekötni, logikailag összefüggésbe hozni, új környezetbe, másnemű szereplésre kényszeríteni nagy igazságtalanság lenne s elfogadható eredményre nem vezetne.

Íme egy másik eljárás, mely szerint a gondolatmenet fonala Epiküros filozofiája marad. Itt is vannak nehézségek. Epiküros munkái csekély kivétellel elvesztek, s itt is töredékekből kell a rendszert újra összeállítani. Csakhogy ez mégis más. Epiküros rendszeralkotó filozofus, ki alapvető elvéből kiindulva logikusan halad előre, gondolatai csak látszólag mondanak egymásnak ellent, mert az alapvető tételre visszavezetve rendszerint áthidalhatók. Még így is megváltozik Menander gondolatainak eredeti értelme, ha evvel a rendszerrel kerülnek viszonyba. Mert egy-egy gondolatát befolyásolja, ha a logikai lánczolat sorába helyezzük el s nem a drámai helyzetbe, mint eredetileg volt. Evvel azonban számolnunk kell.

Még egy előzetes kérdés: a ránk maradt töredékek Menander egyéni véleményét juttatták el hozzánk? Nem fontos. A lényeges az, hogy ezek a gondolatok valóban alkatrészei Menander gondolatvilágának. Decharme, mikor Euripides világnézetét fejtegeti,¹⁾ Euripides egyéni véleményét keresi s főleg két jel nyomán indul: vajjon többször előfordul-e valamely gondolat, mert akkor állandó alkatrésze a költő gondolatvilágának, vagy beleillik-e a kérdéses gondolat a drámai környezetbe. Ha nem, akkor a költő önkényesen saját eszméjének szócsövévé tette a drámai személyt. Erre nekünk szükségünk nincs. Minden költő, a drámaíró is, saját lelkét, saját gondolatvilágát kölcsönzi személyeinek. A legtárgyilagosabb költő is önmagából ad életet.

ἡ τράπεζα παραχωρεῖ καὶ τόπον ὁ Διώνυσος δίδωσι; φιλοσόφους δὲ καὶ φιλόλογοις, ὥσπερ ἦσαν οἱ γραφεῖς ἐκπονηθεῖσι τὰς ὁδοὺς, ἐπὶ τὰ ἀνθηρὰ καὶ ποῶδη χρώματα τρέψουσιν, ἀναπαύλα τῶν ἀρχαίων καὶ συντόνων ἐκείνων Μένανδρος ἔστιν, οἷον εὐανθεῖ λειμῶνι καὶ σκιερῇ καὶ πνευμάτων μετῇ ἀεχόμενος τὴν διάνοιαν.

¹⁾ Euripide et l'esprit de son théâtre. Paris 1893.

Ilyen értelemben mondhatta Goethe, hogy nincs az a nagy bűn, minek elkövetésére képesnek ne érezné magát. Az nem fontos, hogy Menander a külvilággal, környezetével szembe milyen oldalát fordította egyéniségének, minket ő a maga egészében érdekel. Ez az egész nem fogja mutatni hivatalos felfogását, de felöleli ama mélységesen jelentős gondolattelemeket, melyek sokszor a lélek legtitkosabb rejtekeiben forronganak. Mert senki sem tud mást mondani az emberi életéről, mint a mit elsajátított belőle. Ilyen értelemben vesszük Menander gondolatvilágát, ebben keressük Epikuros felfogásának nyomait.

Epikuros az ethikai rendszert alkotó görög filozofusok közt egyike a legnagyobb hatásúaknak. Tana megfelelt a görögök naiv érzékiségének s az alexandriai korszak növekvő individualismusának.¹⁾ Amint Guyau kimutatja,²⁾ az új korban ismét felébredt rendszere. Montaigne elvei tele vannak epikureizmussal. Gassendi fejtegeti tanait, Hobbes továbbfejleszti. La Rochefoucauld, Spinoza, Helvetius, Holbach, Saint Lambert éreztetik hatását. Bentham, Stuart Mill újabb alakulásra segítik elveit, míg Darwin, Spencer a határokat tágitják. Új Demokritosok szállítják Guyau szerint az új epikureistáknak az anyagot, hogy moráljukat az egyetemes világ törvényeire alapozhassák, hogy ugyanazon koncepczióba foglalják össze a világot s az embert.

Tárgyalásunkban Epikurosra, az életbölcsesség, a boldogság tanítójára leszünk elsősorban tekintettel. Mert elsősorban ez volt. Van ugyan rendszerének fizikája s kanonikája, de mindkettő az ethika szolgálatára van rendelve. A fizika szállítja a természetből leszűrődő legfőbb elveket, melyekből a kanonika segítségével kifejti erkölcsi rendszerét. Csak ez az utóbbi fontos, mert ez szolgálja közvetlenül a célt, a boldogságot. A rendszer megállapításánál Usener gyűjteménye legfontosabb eszközünk. Ebben vannak mintaszerűen összeállítva az Epikuros tanára vonatkozó források.³⁾ A sorrendben, a tan kifejtésében főképen Guyau a vezetőnk, kitől csak néhány pontban térünk el, hol a források s az összefüggés más sorrendet követelnek. Guyau módszere azon az elven alapul, hogy az élet és a gondolat törvénye ugyanaz: az evolúció. Számára megállapodott rendszer nincs, minden fejlődik. Ebben a fejlődő tömegben első teendője kikeresni az uralkodó eszmét, mely az egész rendszernek kiinduló pontja, ennek egységét, életét adja s ebből származtatja a másodlagos eszméket. A filozofia története ezen módszer nélkül az emberi gondolat anatómiája, ennek alkalmazásával az emberi gondolat származástana: tudomány s művészet egyszerre. Ezekhez az egy alaptól kifejlesztett, a töredékek s forrásmunkák segítségével megállapított eszmékhez viszonyítjuk azután Menander gondolatvilágát, hogy Epikuros hatásának mibenléte s mikéntje megállapítható legyen.⁴⁾

¹⁾ Croiset: Hist. de la lit. gr. V. 68. l.

²⁾ La morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines. Paris (Alcan) 1904.

³⁾ Usener: Epicurea (Teubner, Leipzig 1887.)

⁴⁾ Elsősorban a görög Menander-töredékek jönnek számításba. A latin feldolgozások mostohán bántak el a filozófiai elemmel. Plautusnál a con-

I. *Epikuros pozitivista.* Az elvont igazság, a metafizika nem érdekli. A jót keresi, azt ragadja meg, mert ez a fontos.

Mi a legfőbb jó az életben? A tapasztalat szerint a gyönyör. Erre tör minden élő lény elmélkedés nélkül, ha csak eredeti természetű meg nem romlott s a fájdalmat ugyancsak a természetnek engedelmeskedvén visszautasítja.¹⁾

De nemcsak ösztöneink vezetnek bennünket a gyönyör felé, hanem az okoskodás is. Az ösztön és reflexió közt ellentét nem lehet, mert mindkettőnek alapja az érzéklés.²⁾

A gyönyör a cél, az erény csak eszköz lehet. Lényeges pont ez Epikuros egész filozofiájában, melyet a forrásokban sokszor hangsúlyozva találunk.³⁾

Elválasztotta tehát Epikuros a legfőbb jót az erénytől⁴⁾ s mégis szorosan egybekapcsolta a gyönyörrel⁵⁾ Az erény magában véve nem boldogít, mert csak eszköz, a gyönyör eszköze.⁶⁾ Az erényt pedig a gyönyör szolgálatára okosan a tudás, a filozofia rendeli. Epikuros fordított úton tér tehát vissza Sokrates elvéhez: az erényt szorosan egybekapcsolja a tudással. Igen nagyra becsüli a filozofiat. Se ifjú, se öreg bele ne fáradjon a bölcsekedésbe. Mert ifjúnak, öregnek egyaránt kötelessége lelke egészségét őrizni. A ki azt mondja, hogy filozofálásra még korán van, vagy már későn van, mintha azt mondaná, hogy a boldog életnek még nincs itt, vagy már elmúlt az ideje.⁷⁾ De a nagybecsülés oka az, hogy a filozofia a gyönyör, tehát a boldogság eszköze.

Hasonló álláspontra helyezkedik Epikuros általában a tudományokkal szemben. Mindegyiknél fölveti a kérdést: előmozdítja-e az illető tudomány az élet boldogságát. Ha igen, ápolni kell, ha nem, mellőzendő. A fizika hasznos tudomány, ennek segítségével lehet megszabadulni sok mindenféle hiú félelemtől.⁸⁾ A matematikát,

taminatio túlságos alkalmazása s a kifejezés szabadossága akadályozza a felhasználást, Terentius nagyon sokszor elhagyta a filozófiai elemet (v. ö. Ihne: Quæst. Ter.), vagy megváltoztatta az értelmet különösen az Epikurosra emlékeztető gondolatoknál. (V. ö. Nencini: De Terentio eiusque fontibus p. 44.)

¹⁾ Cic. Fin. II. 10, 31. simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum; de malis autem et bonis ab iis animalibus, quæ nondum depravata sint, ait optime indicari.

²⁾ Diog. L. X. 32.

³⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata 9, 1. V. ö. Diog. L. X. 138. Διὰ δὲ τὴν ἡδονὴν καὶ τὰς ἀρετὰς δεῖν αἰρεῖσθαι, οὐ δι' αὐτάς· ὥσπερ τὴν ἡδονὴν διὰ τὴν ὑγίαν.

⁴⁾ Cic. Tusc. disp. III. 20, 48, ille a virtute summum bonum separavit.

⁵⁾ Diog. L. X. 138 ὁ δ' Ἐπικουρὸς καὶ ἀχώριστόν φησι τῆς ἡδονῆς τὴν ἀρετὴν μόνην.

⁶⁾ Seneca epist. 85, 18, Clemens Alex. Strom. II. 21. p. 178, 51. Syll.

⁷⁾ Diog. L. X. 122.

⁸⁾ Cic. Fin. I. 19, 63 a fizika haszna: fortitudo contra mortis timorem, constantia contra metum religionis, sedatio animi omnium rerum occultarum ignoracione sublata, moderatio natura cupiditatum generibusque earum explicatis (Zeller III. 1. 384. l.)

geometriát lenézte, nem is értett hozzájuk.¹⁾ A zene, költészet elméletét s a retorikát értékteleneknek nyilvánította.²⁾ Hasonlóképen járt a dialektika, a büszke görög tudomány.³⁾ Ebben a tekintetben túlzásba ment. Egyik levelében, azt írta:⁴⁾ *Παιδείαν δὲ πᾶσαν, μακάριοι, φεύγετε*. Úgy hogy ellenségei szerették őt a műveltség, képzettség ellenségének feltüntetni. A valóság pedig az, hogy Epikuros csak a hasznót, gyönyörűséget, életboldogságot teremtő tudás létjogosultságát ismerte el. Az is biztos, hogy ez nem emelkedett fel fogás s messze áll amaz önzetlenségtől, melyet a tudomány művelőitől kíván. Mindazonáltal nem lehet Epikurost a tudomány ellenségének mondani általában, mert azt a tudást, a mely a boldog élet berendezését elősegítette, megbecsülte.⁵⁾ Hasonlóképen fogja fel a mesteriségek, művészetek szerepét. A *τέχνη* meghatározásában ott van a *συμφέρον* fogalma.⁶⁾ Mindennel szemben a hasznos a főszempont, ez pedig az ő terminológiájában az, a mi gyönyörrel jár s a boldogságot elősegíti.

Menandernél megtaláljuk Epikuros filozofiájának alapgondolatát: minden, a mi a nap alatt él, a gyönyör rabszolgája.⁷⁾

ἀπανθ' ὅσα ζῆ καὶ τὸν ἥλιον βλέπει
τὸν κοινὸν ἡμῖν, δοῦλα ταῦτ' ἐστ' ἡδονῆς.

A fájdalom ép olyan fontos szerepet játszik nála, mint Epikurosnál. Ez a legnagyobb rossz, ez mérgezi meg az életet, ezt kell minden áron távoltartani, hiszen úgysígon rövid az élet.⁸⁾

ἀεὶ τὸ λυποῦν ἀποδίωκε τοῦ βίου
μικρόν τι τὸ βίου καὶ στενὸν ζῶμεν χρόνον.

Epikuros érvének erejét alapvető principiumának megállapításánál a természetből meríti: a természet törvénye szerint, elmélkedés nélkül minden élő lény a gyönyör felé tart. Fontos itt ennek az érvnek milyensége: a természetben látható törvényszerűség az emberre alkalmazva. Ennek a gondolatnak visszhangját Menander töredékei közt nem halljuk. Ez a gondolat egy filozofiai rendszerben, mint áthidalás, nagyon jól érvényesül, Menander azonban nem említi a ránk maradt

¹⁾ Sext. Math. I. 1. Cic. Fin. I. 6, 20.

²⁾ V. ö. Zeller III. 1. 382 l.

³⁾ Cic. Acad. II. 30, 97, ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemptum et irridet.

⁴⁾ Diog. L. X. 6.

⁵⁾ Cic. Fin. I. 21, 71. qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod nullam eruditionem duxit, nisi quæ beatæ vitæ disciplinam iuvaret. An ille tempus aut in poetis evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas, omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quæ et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil afferent, quo iucundius, id est, quo melius viveremus, eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam, tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret?

⁶⁾ Scholiasta Dionysii Thracis B. A. G. p. 649, 26.

⁷⁾ Fr. 611. — ⁸⁾ Fr. 410.

töredékek közt, mert a költőt inkább csak a gyakorlati morál végső, elméleti résztől megtisztult szabályai érdeklik.

Az erény eszköz voltát félreérthetetlenül Epikuros értelmében említi Menander. Ez a legnagyobb fegyvere a halandóknak:⁴⁾

Ὅπλον μέγιστόν ἐστιν ἡ ῥετὴ βροτοῖς

a jól elrendezett élet ennek gyümölcse.⁵⁾

Καρπὸς γὰρ ἀρετῆς ἐστιν εὐτακτοῦ βίος.

Sűrűn fordul elő a bölcsesség dicsérete, melynél becsebb szerzemény nincs:⁶⁾

Οὐκ ἔστι σοφίας κτῆμα τιμιώτερον.

még a gazdaságnál is többre becsülendő:⁷⁾

Σοφία δὲ πλούτου κτῆμα τιμιώτερον.

A bölcsesség szempontjából nagyon fontos a műveltség. Ezt a pontot Menander sokkal inkább hangsúlyozza, mint Epikuros. Láttuk Epikuros hasznossági szempontját. Ez a szempont természetesen nagyon megszorítja a művelendő tudományok körét⁸⁾, mert csak annak van értéke, a mi a boldog életet elősegíti.

Menander nem emeli ki annyira a műveltség *hasznos* voltát, de kiválóságát, nagy szerepét az emberi életben számtalanszor elismeri. Ez az emberek elidegeníthetetlen szerzeménye,⁹⁾ a legszebb birtok,⁷⁾ a kikötő,⁸⁾ hol megpihenhetünk, az élet botja,⁹⁾ mire támaszkodhatunk. Tiszteletet szerez,¹⁰⁾ szelidíti az erkölcsöket,¹¹⁾ élesíti az észet.¹²⁾ Nem kell tehát szégyenleni a tanulást,¹³⁾ még az öreg ember is szép dolgot cselekszik, ha megtanulja, a mit nem tudott.¹⁴⁾ Ezek a gondolatok semlegesek, nem árulnak el semmi Epikurostól kapott fordulatot. Közhelyek voltak már régen, Euripides is sok hasonló eszmét hirdetett színpadjáról.

Látjuk eddig is, hogyan símulnak Menander reflexiói Epikuros etikai rendszeréhez. Az Aristipposztól kölcsönzött alapvető gondolat világosan megvan Menandernél, s az a fontos, az epikureismust a stoicismustól élesen elhatároló felfogás, hogy az erény csak eszköz, szintén Epikurosra vezethető vissza.

II. Tovább haladunk Epikuros rendszerének taglalásában. Melyik a legelemibb, a legalapvetőbb gyönyör, a többinek gyökere, a kiinduló pont, hova minden visszavezethető? Epikuros bátran kimondja:¹⁵⁾

ἀρχὴ καὶ βίβλα παντὸς ἀγαθοῦ ἡ τῆς γαστρὸς ἡδονή· καὶ τὰ σοφὰ καὶ τὰ περικτὰ ἐπὶ ταύτην ἔχει τὴν ἀναφοράν.

⁴⁾ ΓΝΩΜΑΙ ΜΟΝΟΣΤΙΧΟΙ ex quinque codicibus mss. ductæ (Meineke-Dübner) Paris, Firmin-Didot 433.

⁵⁾ M. 218. — ⁶⁾ M. 416. — ⁷⁾ M. 482. — ⁸⁾ Cic. Fin. I. 21, 71. —

⁹⁾ M. 2. — ¹⁰⁾ M. 275. — ¹¹⁾ M. 312. — ¹²⁾ Supplementum ex Aldo 15. —

¹³⁾ Suppl. 84. — ¹⁴⁾ M. 41. — ¹⁵⁾ M. 403. — ¹⁶⁾ M. 415. — ¹⁷⁾ M. 279. —

¹⁸⁾ Athenæus XII. p. 5467.

Ez az a híres tétel, mely mindig botrányköve maradt az epikureizmus ellenfeleinek. Pedig a ki meg tudta érteni egy filozófiai rendszer keletkezését, csak szigorú következetességet lát ebben a fordulatban. Epikuros nem hátrált meg alapelvének logikai következményei elől. Leszállt a legmélyebb pontra, hol azonban legbiztosabban veheti meg lábát. Ettől a ponttól kezdve rendszere folyton emelkedni fog s a legszűkebb, a legelemibb, mondhatjuk legáltalibb gyönyörűségek egyikétől fogja fölfelé hajtani rendszerét, esetleg a legmagasztosabb elvekig a logika segítségével.

Guyau megjegyzi, hogy az újabbkori utilitaristák közt hasonló következtetésre jut Spencer Herbert. Szerinte a legbonyolultabb szociális, morális jelenségek végső analysisben kis számú alapvető érzésre, eszmére mennek vissza. Ezek leszámaztak az érzékek által szerzett tapasztalatokból. Az érzékek őse a tapintás. A tapintás kapcsolatban van az élet legfontosabb jelenségeivel, az integrálódással s anyagvesztéssel, melyeknek elsőrangú szerve a gyomor.

Minden gyönyör önmagában jó.¹⁾ Csakhogy sok gyönyör a fájdalom csiráját hordozza magában. Nem tesz semmit, mondja Aristippos, minden gyönyörűséget szakíts le gondolkodás nélkül. Epikuros bölcsé nem így gondolkodik. Fontolóra veszi minden gyönyör előtt, mit rejt magában, nem jár-e vele nagyobb fájdalom, mint gyönyör. S inkább megfosztja magát a futó pillanat kellemes voltától, hogy a jövő szebben alakuljon, sőt önként fáradozást, kellemetlenséget vállal, ha későbbi gyönyört remélhet.²⁾

Az epikureista tehát néha a jót rossznak veszi, a rosszat jónak s e szerint viselkedik.³⁾ Természetesen az értékek megállapításában nagy szerepe van az észnek, a belátásnak.⁴⁾

De megvalósítható-e a boldogság? Hiszen a fájdalom oly könnyen elérhető, nem is kell utána járni, mindig nyomunkban van. Hiszen még a boldogság útja is fájdalom! Mi tehát az eljárás? Meg kell egyszerűsíteni a boldogságot. Hozzáférhetővé kell tenni mindenki számára. Számítani kell a gyönyör fogalmából minden nehezen megszerezhető elemet, minden olyant, a mi nem tőlünk függ. Gazdagság, kényelem, fényűzés, nagy tisztiságok, kitüntetések mind csak esetlegeségek, nem feltétlenül szükségesek a boldogsághoz. Uralkodjunk vágyainkon, hogy fejünkre ne nőjjenek s életünk nyugalalmát ne zavarják. Így Epikuros *gyönyöre* tulajdonképen csak filozófiai műszo,

¹⁾ Diog. L. X. 141. Οὐδεμία ἡδονὴ καὶ' ἐαυτὴν κακόν.

²⁾ Aristocles Eusebii præp. evang. XIV. 21. 3. p. 769 a. συμφέρει τῶνδ' ἐτινων ἀπέχεσθαι τῶν ἡδονῶν, ἵνα μὴ ἀλγῶμεν ἀλγῆδόνας χαλεπωτέρας. ἄμεινόν ἐστιν ὑπομείναι τοῦσδε τινὰς τοὺς πόνους, ὥπως ἡσθῶμεν ἡδόνας μείζους.

Diog. L. X. 129. καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σύμφυτον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πᾶσαν ἡδονὴν ἀρούμεθα, ἀλλ' ἐστὶν ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἐπιταί καὶ πολλὰς ἀλγῆδόνας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθεῖ πολὺν χρόνον ὑπομείναι τὰς ἀλγῆδόνας.

³⁾ Diog. L. X. 130. χρώμεθα γὰρ τῷ μὲν ἀγαθῷ κατὰ τινὰς χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ ταῦτα ὡς ἀγαθῷ.

⁴⁾ Diog. L. X. 144. Βραχέα σοφῷ τύχη παρεμπίπτει, τὰ δὲ μέγιστα καὶ κυριώτατα ὁ λογισμὸς διόκησεν κατὰ τὸν συνεχῆ χρόνον τοῦ βίου.

a valóságban ez a gyönyör rideg, sőt száraz.¹⁾ Valóban a «gyönyör» tana alig különbözik másban a szigorú stoikus tantól ezen a ponton, mint terminus technicusban. Seneca kifejezése szerint szent, helyes, sőt szomorú tan Epikurosé, s igaz követői nem érdemlik meg azt a sok rágalmat, a melyet rájuk szórnak.²⁾

Céljának megfelelően Epikuros osztályozza a vágyakat. Három-félék: 1. természetesek és szükségesek, 2. természetesek, de nem szükségesek 3. sem nem természetesek, sem nem szükségesek.³⁾ A természetesek a ki nem elégitett szükségletekből származó fájdalmakat szüntetik meg: ilyen pl. az étel és ital vágya. A második fajta vágy csak az élvezet tarkítására, változatossá tevésére irányul. Harmadik sorban jön a hiábavalóságok áhítása, mint a kitüntetések, hírnév, szobor stb. Az első fajtájú vágyak könnyen kielégíthetők. A harmadik pont alatt lévőket örökre száműzni kell. A középsők kielégítését, vagy ki nem elégitését bízzuk a belátásra. De vigyázzunk, nagy heveséggel ne ragaszkodjunk hozzájuk, mert könnyen szükségletekké válhatnak. Csak a feltétlenül szükséges dolgok fontosak, így a táplálék.

Ime visszajutottunk Epikuros filozófiájában egy nagy emelkedés után a kiindulópontoz. De milyen másképen hangzik most már az a szabály, hogy a boldogsághoz elsősorban a táplálék szükséges s hogy alapvető gyönyör a has gyönyöre. Epikuros ezt a magában érdes képzetet úgyszólván megfosztotta minden durvaságától s ő maga mondja, ha árpakenyere s vize van, kész magával Zeus-szel vitatkozni a boldogságról.⁴⁾

Igy szabadította meg Epikuros az embereket számtalan nehezen kielégíthető vágytól. De egy pillanatra úgy látszik, mintha evvel egész filozofiai rendszere elakadt volna. Nincsenek már felesleges vágyak, de ezzel megszűnt az a gyönyör, mely a vágy kielégítését kíséri. Gyönyör nélkül nincs boldogság, boldogság nélkül sivár az élet. Mert mit ér az élet, ha csak oly gyönyört várunk tőle, milyent a legszerényebb táplálékok adnak?

Más fogalmazást ad tehát Epikuros a boldogságnak egy rendkívül subtilis logikai művelettel. Nem a kielégítésben van a gyönyör, hanem a vágy kielégítése után beálló nyugalomban, az egész szervezet zavartalanságában. Ez a *ἡδονὴ καταστηματική*.⁵⁾ Mert a vágy mozgás, a mozgás célja a nyugalom. Ez a nyugalom, a fájdalom hiánya, a legfőbb gyönyör: a voluptas constitutiva.⁶⁾ Ez a legfőbb

¹⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata C. 12. 4. vitiis dediti eo concurrunt, ubi audiant laudari voluptatem; nec aestimant, voluptas illa Epicuri — ita enim mehercules sentio — quam sobria ac sicca sit, sed ad nomen ipsum advolant quærentes libidinibus suis patrocinium aliquod ac velamentum.

²⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata C. 13. 1.

³⁾ Diog. L. X. 149.

⁴⁾ Aelianus var. hist. IV. 13. (Stob. flor. XVII. 30.) ὁ αὐτὸς ἔλεγεν ἑτοίμως ἔχειν καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας διαγωνίζεσθαι μᾶλλον ἔχων καὶ ὕδωρ.

⁵⁾ Olympiodorus in Plat. Philebum p. 274 Stallb. καὶ ὁ Ἐπικουρὸς λέγει τὴν κατὰ φύσιν ἡδονήν, καταστηματικὴν αὐτὴν λέγων.

Philo legis alleg. III. 54. t. I. p. 118. Mang. τὰς λέγουσι καταστηματικὴν εἶναι τὴν ἡδονήν.

⁶⁾ Diog. L. X. 136. Ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία, καταστηματικαὶ εἰσιν ἡδοναί.

gyönyör nem fokozható.¹⁾ Minden cselekedetünk oda irányuljon, hogy fájdalmat ne szenvedjünk, hogy életünket zavartól mentessé tegyük. Ha ezt elértük, a lélek zavara feloldódik.²⁾ Az élvezetre csak akkor van szükségünk, ha hiánya folytán fájdalmat érzünk. Ha nyugalomban vagyunk, semmi szükségünk rá.³⁾ Így helyezi át Epikuros a boldogság eszközét az egyén kezébe. Tőlünk függ minden, nem a külső körülményektől: Epikuros bölcsé még Phalaris tüzes bikájában is jól érezné magát.⁴⁾

A továbbfejlesztés Epikurosnál szükségessé tette az áthidaló gondolatokat, melyeknél nem állapodik meg, mert csak kapcsoló szerepük van rendszerében. Ilyen gondolat például, hogy a has gyönyöre a gyökere minden boldogságnak. Láttuk, mivé alakult át ez a gondolat, hogyan vesztette el érdességét, hogyan lett kiindulópontja egy sokkal magasabb régiókba vezető eszmesorozatnak.

Menander nem filozofus, neki nincs rendszere. Természetesen ez az átmeneti gondolat, melynek csak a rendszer kialakításában van szerepe, számára nem fontos. Nem is találjuk nyomát a töredékek közt. Annál gazdagabban van képviselve Menandernél az a fordulat, mely ezután az áthidaló gondolat után Epikuros filozófiájának egyik legjellegzetesebb tétele Aristippos-szal szemben. Menander sem hajhász, feltétlenül, válogatás nélkül minden gyönyört, mint Aristippos teszi. Tudja, hogy a gyönyör a szerencsétlenség forrása,⁵⁾ s különösen akkor okoz kárt, ha időszerűtlen.⁶⁾ Sokat bánkódunk a gyönyörök miatt,⁷⁾ de az okos ember nem lesz zsákmánya,⁸⁾ mert tud a, hogy a józanság a legjobb,⁹⁾ s hogy a legtöbb bajnak, a mely az életben ránk tör, magunk vagyunk okai.¹⁰⁾ Kerülni kell az olyan gyönyört, mely később bajt hozhat ránk:¹¹⁾

φεῦγ' ἡδονὴν φέρουσαν ὕστερον βλάβην,

mondja Menander szinte Epikuros szavaival.

A gyönyör értékelésével összekötött gondolat: a fájdalom vagy a lemondás, fáradozás felhasználása a jövő érdekében már nincs olyan határozottan Epikuros értelmében kifejezve. Sokszor közel jár hozzá, de nem olyan formában, hogy Epikuros hatására ismerhetnénk. Egyik töredéke azt a felfogást árulja el, hogy a rossz és jó együtt jár az életben, s hogy a természet a rosszból is tud jót létrehozni.¹²⁾ A kedvezőtlen sors nem feltétlenül rossz, alkalom lehet a jóra.¹³⁾ Mert a szenvedés tanítómestere az embernek, mondja Menander abban a híres sorban, mely Goethe önéletrajzának jeligéje lett.¹⁴⁾ Az ész, a

¹⁾ Cic. Tusc. III. 20, 47 idem ait non crescere voluptatem dolore detracto, summamque esse voluptatem nihil dolere.

²⁾ Diog. L. X. 128. τοῦτον γὰρ χάριν ἅπαντα πράττομεν, ὅπως μὴτε ἀλγῶμεν, μὴτε ταρβῶμεν. ὅταν δὲ ἅπασι τοῦτο περὶ ἡμῶν γένηται, λύεται πᾶς ὁ τῆς τοῦχ' ἡμεῶν...

³⁾ Diog. L. X. 128. τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρ-εῖναι τῇν ἡδονῇν ἀλγῶμεν· ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν, οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

⁴⁾ Seneca epist. 66, 18. Epicurus quoque ait sapientem, si in Phalaridis tauro peruratur, exclamaturum: dulce est et ad me nihil pertinet.

⁵⁾ M. 184. — ⁶⁾ M. 274. — ⁷⁾ Suppl. 117. — ⁸⁾ M. 518. — ⁹⁾ M. 505. — ¹⁰⁾ M. 419. — ¹¹⁾ M. 532. — ¹²⁾ Fr. 407. — ¹³⁾ Fr. 306, Suppl. 27, M. 338, M. 176, M. 149. — ¹⁴⁾ M. 422.

belátás szerepe azonban Menandernél is rendkívül fontos a jövő alakítása szempontjából. A kinek legtöbb esze van, az látja mindig legjobban a jövőt,¹⁾ az a legjobb tanácsadó, ez tudja legjobban megfékezni a lelket,²⁾ az eszes ember tud csak igazán szépen élni javaival,³⁾ csak ő tudja elviselni a szerencsétlenséget és sorscsapást,⁴⁾ míg az esztelenség minden rossznak forrása.⁵⁾ Az ész a derék emberek istene,⁶⁾ minden körülmények közt ennek kell kormányozni az életet.⁷⁾

Epikuros híres osztályozásának, mely Cicerónak is tetszett, s mely a vágyakat három csoportba osztja, semminemű említését nem találjuk a töredékek közt. Ez az elvont részlet, mely csak a belőle levonható következtetések kedvéért foglal el oly fontos helyet Epikuros filozófiai rendszerében, Menandert nem érdekli. Annál fontosabbak a belőle levont következtetések. A boldogság fogalmának egyszerűsítése Menandernél is megvan. Nem meglepő, hogy a vagyon után való áhítozást igyekszik elsősorban, szinte kizárólagosan kiküszöbölni, hiszen ez összefoglaló vágy, benne van majdnem minden, a mi Epikuros szerint hiábavaló. Mert csak egy sajátos lelki állapotban lévő emberek kívánják a vagyont a vagyonért, a rendes mégis az, hogy a pénz eszköz. A *Κιθαριστής* egyik töredékében⁸⁾ a gazdagok nyomorúságáról hallunk. Egy másik töredék személye bevallja, hogy gazdag, de boldognak nem mondhatja magát.⁹⁾ Sokkal többet ér zavartalanul élni szegényesen, mint gondokkal terhesen gazdagnak lenni.¹⁰⁾ A lelket kell gazdagítani, ebben van az élet boldogságának súlypontja.¹¹⁾

Nagyon gazdagon fejlődik tovább ez a gondolat Menandernél a legkülönbözőbb szempontokból megvilágítva. Minek a pénz? Sok mindent megszerezhetünk vele, de a haláltól nem ment meg. Miért nézi le a gazdag a szegényt? Inkább mutassa magát érdemesnek a gazdagságra.¹²⁾ Hiszen akármennyi földed van, halóporodban három-négy könyöknyivel beéred.¹³⁾ A kapzsiság megrontja az életet. Minden törekvés gonddal jár,¹⁴⁾ de a pénzvágyó valósággal rabszolga.¹⁵⁾ A telhetetlenség rossz és rút dolog,¹⁶⁾ sőt kockázatos, az ember elvesztheti azt is, a mi je van.¹⁷⁾ Az ilyen irigy ember készakarva szerez magának kellemetlenséget.¹⁸⁾ De van az éremnek másik fele is. Ha a gazdagság sok bajjal jár, ha az utána való szertelen törekvés nem jogosult, sőt nem is megokolt, viszont az sem tagadható, hogy a szegénység nyomasztó s nem kevésbé teheti tönkre az élet boldogságát, mint a gazdagság. A gazdag ember, ha vagyonával okosan tud élni, nagyon szépen rendezheti be életét, de mit csináljon a szegény, ha nincs mitől élni. Epikuros ezen a ponton eléggé gyorsan átsiklik. Tanácsolja, hogy a nélkülözés ellen védekezzünk, de behunyja szemét sok gondolkodásra csábító, nyugtalanságot okozó jelenség előtt. Rendszere jól megalapozott, logikusan fejlesztett, de a boldogság érdekében a bonyolult problémákat, melyeket az élet felvethet, vagy nem kérdezi végig, vagy egyszerűsíti. Általában észrevehető, hogy sokat rábíz az embereknél egy kis jóindulatú önámításra. Menander idealista, de

¹⁾ Fr. 225. — ²⁾ M. 549. — ³⁾ Fr. 114. — ⁴⁾ Fr. 556. — ⁵⁾ M. 224. —

⁶⁾ Fr. 14. V. ö. Eurip. fr. 1018. — ⁷⁾ Epitr. 126—128. (Körte.) — ⁸⁾ Fr. 281. —

⁹⁾ Fr. 612. — ¹⁰⁾ Fr. 588. — ¹¹⁾ Fr. 1094. — ¹²⁾ Fr. 301. — ¹³⁾ Fr. 1099. —

¹⁴⁾ Fr. 189. — ¹⁵⁾ M. 36. — ¹⁶⁾ M. 277, 561. — ¹⁷⁾ Fr. 557. — ¹⁸⁾ Fr. 634.

illúziók nélkül. Jobban szeme közé nézett az életnek, megforgatja a dolgokat minden oldalról, nem csoda, hogy a szegénységet nem látta mindig olyan rózsás színben, mint Epikuros. Nem tagadja meg a régi görög gondolatot, melyet már Herodotos kifejezett, hogy a szegény föld bátrakká neveli az embereket,¹⁾ de ismeri a másik híres mondást is, melyet egy makedoniai Fülöpről szóló adoma más fordulattal tett közkeletűvé, t. i. hogy az arany még az alvilág kapuit is megnyitja.²⁾ Nagyon szép hasonlattal világítja meg a szegény ember helyzetét a gazdag mellett. Mint a kórusban vannak olyanok, kik nem énekelnek, csak a számot töltik be, ép úgy a szegények csak a helyet töltik, de igazában csak a gazdagok élnek.³⁾ Nincs a szegény embernél szerencsétlenebb. Dolgozik, fárad s a hasznót más teszi el.⁴⁾ Még ha igazat beszél, sem hisznek neki, mert azt gondolják, nyereség kedvéért tesz mindent.⁵⁾ Rokona nem akar senki sem lenni, félnek, hogy esetleg valamit kér.⁶⁾ Lelke félénk lesz, mindenkire gyanakszik s csekély eszközeivel az élet kényelmetlenségeinek nem tud ellenállni.⁷⁾ Hát még a koldulás milyen megalázó! Inkább érdemes meghalni, ha fájdalom nélkül élni nem lehet.⁸⁾ Íme Menander nem siklik át a szegénység kérdésén olyan könnyen. Több oldalról megvilágítja. Alkalma lehetett rá bőven a drámai helyzetek folyamatán

Mit szól Menander Epikuros másik tételéhez, mely szerint a legfőbb boldogság a fájdalom hiánya? Nevezetes tétel, jellemzi Epikuros rendszerét, melyben egyik sarkalatos pont. Menandernél is megtaláljuk többféle alakban kifejezve. A ki nem szenved, szerencsésnek mondhatja magát,⁹⁾ a fájdalomtól való mentesség az élet kikötője.¹⁰⁾ A fájdalom Menander szerint is a legnagyobb rossz.¹¹⁾ De a költő megint jobban szétszórja a fényt, nemcsak egy pontot világít meg, mint Epikuros. A filozofus követőit a boldogság útjára vezeti. Ezt a boldogságot egyszerűsítette, a fájdalom hiányával azonosította, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen. Szerinte a fájdalmat könnyű távoltartani, csak csekély számú, jóformán semmi erőfeszítést nem kívánó szükségleteinket elégítsük ki s Zeus szel vitázhatunk a boldogságról. Ilyen könnyű volna a dolog? — kérdik Menander személyei. Az biztos, hogy a boldogsághoz nem kell vagyon, hanem a lélek gazdagsága; az is kétségtelen, hogy a fájdalom hiánya már boldogság, de a szegénység is nagy akadály a boldogságnak, s a fájdalom hiánya nem olyan egyszerű dolog, mint első pillantásra látszik. Az akarat sok mindenre képes, szerezhethet gazdagságot, tudományt, megőrizheti az egészséget, de a fájdalomtól való mentesség nem függ tőle. Hiszen nemcsak a rossz, hanem még a kedvező dolgok is nyugtalanítanak.¹²⁾ Ember létünkre nem is szabad az istenektől fájdalomtalan életet kérnünk, hanem béketűrést. A fájdalom csak a halálban szűnik meg: vagy isteneknek kellene lennünk, vagy meghalnunk, ha nem akarunk szenvedni.¹³⁾ Nem könnyű tehát halandó embernek fájdalom nélkül élni¹⁴⁾ vagy éppen lehetetlen.¹⁵⁾

Nyilvánvaló változásnak van tehát alávetve a különösen Epikurost jellemző gondolat, hogy a boldogság a fájdalom hiánya.

¹⁾ Fr. 63. — ²⁾ M. 538. — ³⁾ Fr. 165. — ⁴⁾ Fr. 597. — ⁵⁾ Fr. 93. — ⁶⁾ Fr. 8. — ⁷⁾ Fr. 9. — ⁸⁾ Fr. 14. — ⁹⁾ M. 509. — ¹⁰⁾ M. 318. — ¹¹⁾ Fr. 667, 668. M. 414. — ¹²⁾ Fr. 539. — ¹³⁾ Fr. 549. — ¹⁴⁾ M. 58. — ¹⁵⁾ M. 419.

Epikuros itt megáll, bezárkózik rendszerébe, elfordítja szemét az élet-től, a közönséges embertől s csak a bölcsét látja, az ember eszményét, kinek illúzióin az élet minden támadása megtörik. Menander sokkal aggodalmaskodóbb s egész fölfogása visszhangozza: ember létedre fontolóra kell vened az emberi dolgokat.¹⁾

III. Epikuros tanának fejlődésében új fejezethez értünk. Eddig a gyönyörnél csak a testről volt szó, minden evvel kapcsolódott. Láttuk azonban, mily sajátos fogalmazást adott Epikuros a boldogságnak, mikor azt majdnem minden anyagi elemről elvonatkoztatta. Ezen az úton továbbhaladván, új fordulattal találkozunk ismét.

A legnagyobb gyönyör a fájdalom hiánya. Ez volt az utolsó szó eddig Epikuros filozofiájában. A boldogság az *ἀταραξία*. De a test vagy a lélek *ἀταραξία*-ja fontosabb-e? A léleké, mondja Epikuros, mert a lélek emlékezik és remél. A test gyönyöre vagy fájdalma kizárólagos, ugyanabban az időpontban nem variálható, míg a lélek gyönyörét fokozza, fájdalmát enyhíti az emlékezés és a remény, a test fájdalmát befolyásolhatja, sőt megsemmisítheti a lélek gyönyöre.²⁾ Ha tehát a lélek gyönyöre az igazi állandó gyönyör, melynek szabályozása tőlünk függ, természetesen ezt kell biztosítanunk. Minden zavart lehetőleg távol kell tőle tartanunk. A lélek legnagyobb zavarai a félelemből származnak. Fél az ember az istenek hatalmától, szélselyétől, a végzet hajlíthatatlan voltától, a haláltól.

Legfőbb oka a félelemnek a tudatlanság, a tapogatózás. Vannak örök kérdések, az emberiség felvetette őket, s különböző korokban különböző módon, de végérvényesen soha sem oldotta meg. Mi a viszonyunk a körülöttünk lévő világgal, mi lesz velünk a halál után?

Az első kérdésre a görögség kétféle feleletet adott. Az egyik szerint minden körülöttünk rajzó jelenség s mi magunk is alá vagyunk vetve az istenek hatalmának, gondviselésének, sőt szélselyének vagy akár irigységének. A másik szerint minden fölött, még az istenek fölött is uralkodik a végzet, az előre megállapított, megmásíthatatlan vak kényszerűség. Egyik nézet sem vigasztaló: Epikuros mindkettőt elvetette következményeikkel egyetemben. Elsősorban írtóháborút indít a különféle babonák ellen. Valóságos fekélye volt a babonáság az antik léleknek s a mi még csak fokozta a bajt, maga a hivatalos vallás a jóslások különféle módjait, az istenek akaratának kifürkészését még előmozdította, gyakorlatával szentesítette. Ez ellen küzd Epikuros nagy erővel.³⁾ Minden ilyen csak tudatlanságon alapul. Az emberek azt hiszik, hogy az istenek befolyásolják sorsukat, hogy akaratuk van a földi dolgokkal szemben s azt esetleg elárulják. Ez nem így van — mondja Epikuros. Az istenek egyáltalán nem törődnek az emberekkel. Létük bizonyos, hiszen minden népnek van valami képzelete róluk. Ilyen általános tény egy pozitívista előtt nagy argumentum.⁴⁾ Elég részletesen megállapít néhány tulajdonságot az istenekről: milyenek általában, bírnak-e reális léttel, hasonlítanak-e az

¹⁾ M. 1.

²⁾ Cic. Tusc. Disp. V. 34, 95. Diog. L. X. 137.

³⁾ Cic. de nat. d. II. 65, 162. De divin. I. 3, 5.

⁴⁾ Cic. de nat. d. I. 16, 43.

emberekhez? Tiszteletükre vonatkozólag nagyon határozott. Ő maga járt elő jó példával az ájtatosságban. De minden érdek nélkül volt jámbor tisztelettel eltelve az istenekkel szemben, nem várt tőlük semmit, mert meggyőződése szerint az isteneknek semmiféle befolyásuk a világ alakítására, kormányzására, fenntartására nincs.¹⁾ Ők boldogok, boldogságukat csak zavarná mindaz a gond, a mivel a közhit megtiszteli őket. Az az istentelen, ki az ilyeneket elhiszi róluk.²⁾ Ha így van a dolog, nem kell félni az istenektől, de remélni sem kell tőlük semmit. Feleslegesek mindazon eljárások, melyeknek célja a fölöttünk lévő hatalmak akaratának kikutatása. Ezeknek az emberekkel szemben semmi akaratuk nincs. A bölcs csak önmagában bízik s nem fél semmitől, mert tudja a dolgok összefüggését, a jelenségek eredetét. Tudja, hogy nem az istenek szabályozzák az életet, hanem az ész. Itt újra visszatér Epikuros filozófiája egy olyan pontra, melyet nagyon szeret hangsúlyozni.

Még nagyobb energiával küzd Epikuros a végzet ellen. Tagadja ennek a természetbölcselők által ápolt, a közhit által elfogadott hatalomnak létezését s ha már választani kellene a fátumba vagy az istenek hatalmába vetett hit közt, inkább az utóbbit választaná, mert az istenek még kérlelhetők, de a végzet hajlíthatatlan s vak.³⁾ Nem uralkodik felettünk végzet, szabadok vagyunk tetteinkben, magunk intézzük sorsunkat.

Ennek a kérdésnek taglalásánál vissza kell mennünk Epikuros fizikájára, mert e morális jellegű tétel megoldásánál segítségül hívta a természettudományt. Főgondolata, hogy az ember és világ homogén. Atomok, ugyanolyan kvalitású apró elemek alkotják mindkettőt. Ez a gondolat nem új, megvan Leukipposznál, Demokritosnál. Epikurosig a mozgás oka valami külső hatalomtól kapott lökés. Epikuros hozzáveszi a súlyt, vagyis a nehézkedési erőt. De van még egy harmadik ok, az atomok akarata és képessége a megmozdulásra s az elhajlásra. Ez az Epikuros-féle clinamen. Hogy ez a világban, az atomokban megvan, arra vonatkozólag legfőbb érve az emberi akaraton szerzett megfigyelése. Maga-magáról tudja, hogy nemcsak mozgatják, hanem mozdul is saját elhatározásából. Lucretius világosan kifejti ezt a gondolatot.⁴⁾

Iamne vides igitur, quamquam vis externa multos
Pellat, et invitos cogat procedere saepe,
Præcipitesque rapi, tamen esse in pectore nostro
Quiddam, quod contra pugnare obstareque possit;
Cuius ad arbitrium quoque copia materiali
Cogitur interdum flecti per membra, per artus,
Et proiecta refrenatur, retroque residit?
Quare in seminibus quoque idem fateare necesse est,
Esse aliam, præter plagas et pondera, causam
Motibus, unde hæc est nobis innata potestas:
De nihilo quoniam fieri nil posse videmus.
Pondus enim prohibet, ne plagis omnia fiant
Externa quasi vi: sed ne mens ipsa necessum

¹⁾ Cic. de nat. d. I. 16, 51. — ²⁾ Diog. L. X. 123. — ³⁾ Diog. L. X. 134. — ⁴⁾ II. 278 ssq.

Intestinum habeat cunctis in rebus agendis,
Et devicta quasi id cogatur ferre patique
Id facit exiguum clinamen principiorum
Nec regione loci certa, nec tempore certo.

Hogy a világban megvan a szabad akarat, azt Epikuros az ember analógiájával bizonyítja. Miután ezt a tételt az akkori fizika eredményei alapján a világban, a tüneményekben kifejtette, újra visszatér az emberhez s most evvel a megerősített tétellel támogatja az ember akaratszabadságát.

Az ember és a világ akaratszabadságából azonban nem következik, hogy minden össze-vissza, rend, szabályosság nélkül történhetik a világban s az életben. A természetben vannak törvényszerűségek, nincsenek csodák, de mindebből nem következik, hogy a vak, kérlelhetetlen végzet uralkodjék mindenütt. Midőn az atomok bizonyos törvények szerint csoportosulnak, csak saját belső alkotottságuknak engedelmeskednek, nem pedig külső kényszerűségnek. Épen így van az embernél. Saját belső alkotottsága szerint intézi ügyeit az életben. Nem lehet tehát semmit feltétlen bizonyossággal állítani a jövőre nézve, mert van egy kiszámíthatatlan tényező, a szabadság. Megsemmisül evvel a tétellel a jóslás.¹⁾ A másik következmény, hogy az ember az életet irányító dolgokban szabad, tehát felelős.²⁾ Mindebből következik, hogy a szerencsének kevés befolyása van a bölcs életére. Kell vele számolni, mert vannak külső, tőlünk független dolgok, de ezekkel könnyen felvehetjük a harcot.³⁾ Érje a bölcs embert bármilyen csapás, független marad vele szemben.

Mindezek a fejtegetések Epikuros rendszerében tekintélyes helyet foglalnak el. Itt kapcsolódik össze szorosan fizikája s etikája meg lehetős elvontan. Epikuros meg akarja menteni a boldogságot. Ebből a célból egyszerűsítette, székhelyét merész logikai fordulattal áttette a testből a lélekbe. Pedig ez az első pillanatra szinte élesen élelne mond filozófiája alapelveinek, mely szerint legfőbb jó a gyönyör s érzékektől elvonatkoztatott gyönyör nincs. További haladásában belevonta a gyönyörbe az idő fogalmát, nagy fontosságúvá fejlesztette ki az emlékezés szerepét. Rendszere egyenes irányának azonban feláldozott sok megfigyelést, mert nagyon bízott az illúzió hatalmában. Így például épen az emlékezés szerepe Epikuros értelmében a boldogság szolgálatára nagyon kérdéses értékű. Ha pszichológiailag bírálata alá vonjuk ezt a tanát, mely szerint a szerencsétlenségben elmúlt örömeinkről való megemlékezéssel enyhítjük a jelen bajt, nem lehet neki feltétlenül igazat adni. Az emberi természet más. Dante sokkal emberibben mondja, hogy a szerencsétlenségben az elmúlt örömek emléke csak fokozza a bánatot. Menander is így gondolkodott. Összes töredékei közt nem találunk egyet sem, mely Epikuros értelmében szólna az emlékezés szerepéről. Egyetlen jelentősebb emlékezésről szóló fragmentuma épen Epikuros-ellenes. Nagyon józanul, a sors esélyeire való célzással mondja, hogy a szerencsében meg kell emlékezni a balsorsról:⁴⁾

¹⁾ Diog. L. X. 135. — ²⁾ Diog. L. X. 133. — ³⁾ Diog. L. X. 135. —
⁴⁾ Fr. 712.

ἐπὶν ἐκ μεταβολῆς ἐπὶ κρείττον γένῃ,
ὅτ' εὐτυχεῖς μέμνησο τῆς προτέρας τύχης.

Ez pedig épen nem illenék bele Epikuros filozofiájába, mely szerint a jelen örömeit a mult örömeire való emlékezéssel kell erősebbekké, hatásosabbakká tenni.

Az idő Menandernél csak mint a bajok gyógyítója szerepel,¹⁾ mely mindent elsötétít s feledést hoz.²⁾ Hasonlóképen a remény sem egészen olyan szerepű Menander gondolatvilágában, mint Epikuros rendszerében. Epikuros csak arra gondol, hogy a reménynyel élni lehet a boldogság szolgálatára, Menander azt emeli ki, hogy a reménynyel vissza lehet élni. A szerencsétlen ember a reményhez menekül,³⁾ de ha ez a remény üres, kába, nem jogosult, akkor nagy baj.⁴⁾ Ilyen hiú remények azután üressé, biztos alap nélkül szűkölködővé teszik az embereket.⁵⁾

Αἱ δ' ἐπιπλεῖς βόσκουσι τοὺς κενοὺς βροτῶν.

Az ember esztelenségéből, a tünemények összefüggésének nem ismeréséből származik félelme. Fél az istenek szeszélyétől, a végzet vakságától, a szerencse befolyásolhatatlan, kiszámíthatatlan esélyeitől. Epikuros nagy készültséggel, logikai erőfeszítéssel igyekszik az embert minden boldogságát fenyegető érzéstől megszabadítani. Elsősorban a világ kormányzásának gondját elveszi az istenektől. Nem törődnek velünk, boldog *ἀταραξίᾳ* élnek, nem zavartatják magukat a világ kormányzásának s az emberek sorsának kérdésével.

Menandernél is megtaláljuk ezt a nézetet, részletesen, határozottan kifejtve, azonban sajátos módon csak az Epitrepontesben, melyet már teljes érettségében írt. A Lefebvretől fölfedezett töredékek között összefüggő szövegben olvashatjuk.⁶⁾

- (Ov.) Οἷε τοσαύτην τοὺς θεοὺς ἄγειν σχολήν,
ὥστε τὸ κακὸν καὶ τὰ γαστὴν καὶ ἡμέραν
νέμειν ἐκάστω, Σμικρὴν; (Σμ.) λέγεις δέ τί;
(Ov.) σαφῶς διδάξω σ' εἶπὶν αἱ πᾶσι πόλεις,
ὅμοιον εἰπεῖν, χίλιαι τοισμύριοι
οἰκοῦσ' ἐκάστην καὶ ἓνα τούτων οἱ θεοὶ
ἐκάστον ἐπιτίβουσιν ἢ σφῆζουσι; (Σμ.) πῶς;
λέγεις γὰρ ἐπιπονόν τιν' αὐτοὺς ζῆν βίον.
(Ov.) «οὐκ ἄρα φροντίζουσιν ἡμῶν οἱ θεοί;»
φῆσεις. — ἐκάστω τὸν τρόπον συνήρμοσαν
προύσαρχον· οὗτος ἐνδον ἕτερον μὲν κακῶς
ἐπέτριψεν, ἂν αὐτῷ κακῶς χρήσῃς' ἐκόν,
ἕτερον δ' ἔσωσεν. οὗτος ἐσθ' ἡμῖν θεός,
ὅ τ' αἴτιος καὶ τοῦ καλῶς καὶ τοῦ κακῶς
πράττειν ἐκάστω· etc.

Ez a fölfogás Epikuros szellemét tükrözteti vissza. Csakhogy kétélű a gondolat. Megszabadítja az embereket egy szeszélyes, esetleg irígy felettes hatalomtól, de megfosztja a gondviseléstől. A gondviselés fogalma pedig vigasztaló minden körülmények közt; az em-

¹⁾ Fr. 677. — ²⁾ M. 545. — ³⁾ Suppl. 6. — ⁴⁾ Fr. 351. — ⁵⁾ M. 42.

⁶⁾ Koerte: Menandrea. Epitr. 544 ssq.

bereknek nem esik jól, ha igazságtalanul vagy általában nem kedvezően nyúl bele valami hatalom sorsukba, de megnyugtató, ha bízhatnak valamiben, ha törekvéseikben gyámolítót sejthetnek. Menander személyei nem fosztják meg magukat ettől a gondviselő, jóindulatú isteni hatalomban való hittől, a mely Menander gondolatvilágában, a töredékek nagy számát tekintve, jelentékeny szerepet játszott. Epikuros gondolata megvan tehát, a mint láttuk, de megvan az is, a mit Epikuros elejtett. A filozofus meg akarta szabadítani az embereket az istenektől való félelemtől. Gyökeres eljárást alkalmazott: megszüntette a gondviselést is, hogy következetes legyen s hogy semmiféle beavatkozást ne engedjen meg. Menander nem ennyire következetes. Gondolatvilága nem nyugszik bele föltétlenül ebbe az egy eszmébe, tovább néz, többet lát, meglátja s figyelemre méltatja, sőt érvényre juttatja az ellentétes fölfogást, mely minden filozofia ellenére a tömegnek hite. Azt lehetne mondani, egyik lábával előre lépett Epikuros filozofiájába, a másikkal azonban a tömeg tradíciójának, hitének talaján maradt.

A kegyes tettért jól vár egvik személye,¹⁾ hiszen az istenség gondját viseli a derék embereknek,²⁾ a rosszakat pedig megbünteti,³⁾ vagy nem segíti.⁴⁾ Figyelme mindenre kiterjed, mindent lát⁵⁾ s csendben cselekszik.⁶⁾ S nemcsak törődnek az istenek az emberekkel, hanem hatalmuk is van a segítségre. Az ő együttműködésükkel minden könnyen megy,⁷⁾ nélkülük nincs boldogság,⁸⁾ hatalmuk ellen hiába küzd a halandó.⁹⁾ De ha tiszteljük őket, minden jól megy,¹⁰⁾ mert jogos kívánságokra mindig figyelmesek.¹¹⁾ Felüti azonban ebben a föltétlen nagy bizalomban fejét a kételkedés szelleme. Az életet ábrázoló színpad személyeinek hite megrendül néha egy megmagyarázhatatlan nyugtalanító eset láttán, nem bíznak a biztos ítélőképeségben¹²⁾ s kérdik, vannak-e minden tekintetben igazságos istenek?¹³⁾

Érdekesen világítják meg Menander fölfogását azok a helyek, melyekben nem egyenesen az istenekről van szó, hanem a *θεός* értelme van jelentéstanilag többféleképp felhasználva. A mi jó, a mi derék, a mi hasznos vagy elterjedt, az az isten. Isten az ész,¹⁴⁾ az öntudat,¹⁵⁾ az az ember, a ki nem tesz semmi rosszat,¹⁶⁾ a szülő.¹⁷⁾ Egy helyütt a tápláló haza földjét nevezi istennek,¹⁸⁾ másutt az ideiglenes isten a szemérmatlenség.¹⁹⁾ Sőt egy ízben a pénzt, az aranyat és ezüstöt jelenti ki istenségnek, mert ezekkel mindent meglehet venni, még magukat az isteneket is.²⁰⁾ A mi az isteneknek szóló áldozatokat illeti, Epikuros az önzetlenséget sürgeti. A Menandernél található nyomok szintén ez irányban vezetnek. A legszebb áldozat az istenfélelem,²¹⁾ az emberek rendszeren önző érdekekből áldoznak csekély értékű dolgokat, hogy sokkal többet kapjanak vissza. Evvel a kalmár szellemmel szemben Menander nagyon gúnyos hangot használ.²²⁾

Az istenekről való, Epikurostól származó tan természetesen következménye volt a babona ellen megindított harc. Ebben Menander is

1) Fr. 572. — 2) Fr. 379, M. 126, 141, 142. — 3) M. 14. — 4) M. 242, 252. — 5) Suppl. 61, 68. — 6) Fr. 818. — 7) Suppl. 34, M. 237. — 8) M. 256. — 9) M. 251, 249. — 10) M. 229. — 11) M. 146. — 12) Fr. 386. — 13) Fr. 335. — 14) M. 434. — 15) Suppl. 17. — 16) M. 234. — 17) M. 238. — 18) Fr. 13. — 19) Fr. 257. — 20) Fr. 537. — 21) M. 246. — 22) Fr. 319.

szívvel-lélekkel részt vesz. Nincs egészen egy véleményen Epikuros-szal az istenekről való nézetében, a gondviselést nem ejti el gondolatvilága, a mint láttuk, de azért a babonáságokat kiirtandóknak tartja. Nincs ebben semmi ellenmondás. Az istenekbe s a gondviselésbe vetett magasabb színvonalú hittel épen ellenkezik az a sok mindenféle mesterkedés, a mit az antik népek a régi vallásos hit hanyatlásával elfogadtak s gyakoroltak az istenek akaratának befolyása céljából. A *Ἱερεία*-ban egy olyan nőt visz színpadra, ki babonáságában Cybele papnője lett. Ebből a darabból az egyik töredék azt mondja, hogy az istenek akaratát nem lehet mindenféle szertartásokkal ide-oda rángatni.¹⁾ Nagyon élénken fejt ki egy másik töredékében azt a gondolatot, hogy a babonáság megmérgezi az emberi életet. Az állat boldogabb, mint az ember, mert csak természettől kapott sorsának terhét hordozza, míg az ember maga magát ijesztgeti mindenféle előjelekkel. Kiegészíti ezt még Epikuros értelmében, hogy a törvények, becsvágy, ambíció mind ilyen saját találmányú, nem természettől kapott rossz.²⁾ Az álom ellen épen az álommagyarázás, mint a babonaságra alkalmat adó jelenség miatt tör ki egyik személye.³⁾ A *Δεισιδαιμον*-ban, hol Menander erősen felhasználhatta Antiphanes egy vígjátékát,⁴⁾ úgy látszik főcélja volt a babonáság kigúnyolása. Innen maradt egy érdekes töredék:⁵⁾

ἀγασθὲν τί μοι γένοιτο, πολύτιμοι θεοί!
 ὑποδοῦμενος τὸν ἱμάντα γὰρ τῆς δεξιᾶς
 ἐμβάδος ἀπέβηξ'. B. εἰκότως, ὦ φλῆναρε
 σαπρὸς γὰρ ἦν, σὺ δὲ μικρολόγος ἄρ' οὐ σεῖλων
 κανὴν πρίσσαι.

A kuruzslás is a babonában gyökerezik. Ezt épen úgy nem kíméli, mint a babona többi fajtát. Mert a baj ellen igaz gyógyszer, nem hiábavalóságokat kell alkalmazni. Ebből a komédiából Meineke szerint sokat felhasznált Plutarchos egyik munkájában, melyet a babona ellen írt.⁶⁾ Különösen a nők voltak hajlandók mindenféle babonás cselekedetre. Egy Strabonnál megőrzött töredék szerint ötször is áldoznak naponként:⁷⁾

Ἐσθόμεν δὲ πεντάκις τῆς ἡμέρας
 ἐκυμβάλλειν δ' ἐπὶ τῇ θεράπαιναι κύκλῳ
 αἱ δ' ὠλόλυσον.

Evvel a töredéssel kapcsolatban Strabon is megjegyzi, hogy a nők a babonáságokban vezetnek. (Str. 7, 297.)

A végzetet Epikuros nagy gonddal semmisíti meg: Menander, úgy látszik, hisz benne, legalább néha. Nincs olyan véglegesen formulázott véleménye a dologról. Csak egy-két kevésbé fontos töredékünk van, melyekben a végzet, mint hatalom szerepel, de megvan, Epikurosnál pedig teljesen hiányzik:⁸⁾

Ἦν δὲ τῆς ἀνάγκης πάντα δουλοῦνται ταχύ.

¹⁾ Fr. 245. — ²⁾ Fr. 534. — ³⁾ Fr. 523. — ⁴⁾ Porphyr. Euseb. Praep. ev. 10, 3, 13. — ⁵⁾ Fr. 109. — ⁶⁾ Ceterum non dubitandum, quin multa ex hac fabula Plutarchus in suum de superstitione libellum derivaverit. ⁷⁾ Fr. 326. — ⁸⁾ Suppl. 96.

Egy más helyen:¹⁾

Τρία γὰρ ἐστὶ, δέσποτα
δὲ ὧν ἅπαντα γίνετ', ἢ κατὰ τοὺς νόμους,
ἢ ταῖς ἀνάγκαις, ἢ τὸ τρίτον ἔστι τι.

A véletlen azonban Epikurosnál is megvan. Ez az a forma, melyben az atomok spontaneitása az embernek nyilatkozik. A bölcsnek számolnia kell vele. Nem sokat számít azonban Epikuros szerint az életben, csak eszköz a bölcs kezében, melylyel megfontolása szerint él. Az, a mit a tömeg szerencsének, véletlennek tulajdonít, tulajdonképen nem az. A véletlen szerepel ugyan, de következményeiben nem tévesztendő össze azokkal a dolgokkal, melyek a jellemnek folyamányai. Menander ugyanígy fogja fel a dolgot:²⁾

Ἄνοτα θνητοῖς δυστύχημ' αὐθαίρετον
τ. στυγρὸν ἀδικῶν τὴν τύχην κατατιθεῖ;

A szerencse tulajdonképen reális léttel nem bír, az takarózik evvel a fogalommal, ki nem képes természetét és jellemét kormányozni.³⁾ Itt szinte megsemmisíti a szerencsét, hogy kiemelje sorsunk intézésében a ránk eső részt. Állandóbb nézete azonban, hogy a jellem s a szerencse közös munkája sorsunk.⁴⁾ Noha megvan tehát Menandernél a gondolat, hogy a szerencse tulajdonképen a jellem, dehát ez tőlünk függ-e? Nem, a drámaíró nem bízik annyira az ember akaraterejében s nem tartja föltétlenül biztosnak a véletlennel, a szerencsével, a sorssal szemben az emberi élet zavaraltalan voltát. Nem úgy élünk, a hogyan akarunk, hanem a hogyan tudunk.⁵⁾

Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὥς θέλωμεν, ἀλλ' ὥς δυνάμεθα.

Mindnyájan szépen akarunk élni de nem vagyunk képesek erre,⁶⁾ mert a természet törvényei alól nincs menekülés.⁷⁾ Milyen kellemes volna az élet, ha a véletlen nem irigykednék,⁸⁾ de így semmi biztos az életben,⁹⁾ mert a véletlen kiszámíthatatlan, nehezen kezelhető.¹⁰⁾ Míg Epikuros azt mondja, hogy a bölcsét a szerencse nem zavarhatja, addig Menander int, hogy emlékezzünk a közös emberi sorsra.¹¹⁾ S ez nála nemcsak annyit jelent, mint Epikurosnál, hogy az embernek csak azért kell számba venni a véletlent, hogy annál sikeresebben védekezhessék ellene. Epikuros feltételezi, hogy a védekezés föltétlen sikerrel jár a boldogság szempontjából, Menander látja, hogy néha a természet legbecsesebb adományait megrontja a véletlen.¹²⁾ Világosan mutatja a fölfogását egy nagyobb terjedelmű, fontos töredék, melyben kétségtelenül a szabadakaratot tagadja a költő.¹³⁾

Εἰ γὰρ ἐγένου σύ, Τρύφωνα, τῶν πάντων μόνος,
ὅτ' ἔτικτεν ἡ μήτηρ σ', ἐφ' ᾧ τε διατελεῖν
πράττων ἂ βούλει καὶ διευτυχεῖν αἶε,
καὶ τοῦτο τῶν θεῶν τις ὁμολόγησέ σοι,
ὁρῶνς ἀγανακτεῖς· ἐστὶ γὰρ σ' ἐψευσμένος

¹⁾ Fr. 155. — ²⁾ Fr. 618. — ³⁾ Fr. 599. — ⁴⁾ Fr. 589. — ⁵⁾ M. 190. —
⁶⁾ M. 136. — ⁷⁾ M. 492. — ⁸⁾ M. 563. — ⁹⁾ M. 57. — ¹⁰⁾ Suppl. 121. Suppl.
23. — ¹¹⁾ M. 8. — ¹²⁾ Fr. 356. — ¹³⁾ Fr. 531.

ἀτοπὸν τε πεποιήκ'. εἰ δ' ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς νόμοις
 ἐφ' οἷσπερ ἡμεῖς ἐσπασας τὸν ἀέρα
 τὸν κοινόν, ἵνα σοὶ καὶ τραγικώτερον λαλῶ,
 οἷστέον ἄμεινον ταῦτα καὶ λογιστέον.
 τὸ δὲ κεφάλαιον τῶν λόγων. ἄνθρωπος εἶ,
 οὗ μεταβολὴν θάττον πρὸς ὕψος καὶ πάλιν
 ταπεινότητα ζῶον οὐδὲν λαμβάνει.
 καὶ μάλα δικαίως· ἀσθενέστατον γὰρ ὃν
 φύσει μεγίστοις οἰκονομεῖται πράγμασιν
 ὅταν πέσῃ δέ, πλείστα συντρίβει καλά.
 σὺ δ' οὕθ' ὑπερβάλλοντα, Τροφίμ', ἀπώλεσας
 ἀγαθὰ, τὰ νυνὶ τ' ἔστι μέτριά σοι κακά.
 ὥστ' ἀνὰ μέσον που καὶ τὸ λοιπὸν [ὁῦ] φέρε.

Egy helyen szinte megdöbbenő színekkel festi a véletlen hatalmát. Az ész semmi evvel szemben, minden a szerencse munkája.¹⁾ Semmi sem feltétlenül állandó, a szerencsés nem bízhatik sorsa állandóságában, mert hirtelen megváltozhatik minden.²⁾ Sőt egy helyen, úgy látszik, a filozofusokat gúnyolva mondja, hogy a sors változásaival szemben az ember tehetetlen. Nem valószínűtlen, hogy a gúnyos gyűjtőnévben: οἱ τὰς ὀφρῦς αἴροντες — Epikuros is benne van, annál is inkább, mert egy más alkalommal ugyancsak Epikuros egyik lényeges, nagyon híressé vált tanával kapcsolatban ugyanezt a kifejezést használja.³⁾ A kérdéses hely a következő:⁴⁾

Οἱ τὰς ὀφρῦς αἴροντες ὡς ἀβέλτεροι
 καὶ σκέψομαι λέγοντες· ἄνθρωπος γὰρ ὢν
 σκέψαι σὺ; περὶ τοῦ; δυστυχεῖς ὅταν τύχῃ·
 αὐτόματα γὰρ τὰ πράγματα· ἐπὶ τὸ συμφέρον
 βεῖ καὶ καθεύδῃς ἢ πάλιν τούναντίον.

Nem lehet azt kiszámítani észszel, mi hasznos az életben, nincsenek biztos törvények a véletlennel szemben. Senki életében nem mondhatja, hogy ezt, vagy azt a dolgot nem fogom átszenvedni,⁵⁾ mert egy kis véletlen mindent felforgat az életben.⁶⁾

Στρέφει δὲ πάντα τὰν βίω μικρὰ τύχη.

Azt hiszem, megtaláltuk Epikuros és Menander közt a legjobban elválasztó pontot. Epikuros ellensége a véletlennek s megveti. Nagy erőfeszítéssel igyekszik az ettől való félelmet eltávolítani, mert megronthatná a boldogságot. Menander nem hisz a boldogság lehetőségében, az életet a maga egészében nézi s ebben az egészben nagy szerepe van a véletlennek. Epikuros véletlene az a forma, melyben a külső világ az emberrel érintkezik. A bölcslet ez az érintkezés semmi körülmények közt meg nem ingatja, bezárkózik önmagába s ezek a külső dolgok nyomtalanul suhannak át felette. Menandernél a véletlen külső és belső egyúttal. A mi-saját belső alkotottságunk is véletlen, nem meghatározott, az akarat csak részben érvényesül, mindnyájan szeretnénk szépen, jól élni, de nem bírunk. Ennek tehát nemcsak a külső körülmények az okai, hanem belső alkotottságunk is, mely szintén

¹⁾ Fr. 482—483. — ²⁾ Fr. 94.

³⁾ Fr. 39. Εὐρετικὸν εἶναι φασι τὴν ἐρημίαν οἱ τὰς ὀφρῦς αἴροντες.

⁴⁾ Fr. 460. — ⁵⁾ Fr. 355. — ⁶⁾ Suppl. 75.

nem tőlünk függ, hanem a véletlentől. Hiába mondja valaki, majd meglátom, majd elintézem — a dolgok nem törődnek evvel, orvul ránk törnek s akár álmunkban bevárhatjuk a reánk eső osztályrészből jutott jót, vagy rosszat, annyira csekély szerepet játszunk velük szemben.

IV. Epikuros tovább halad a felszabadítás munkájában s találkozik útjában a kikerülhetetlennel, a közös sorssal, a halállal. Guyau hosszasán kifejti, mennyi eredetiség és mennyi erő van Epikurosnek a halálról szóló tanában. A főgondolat, melyből egész okoskodása kiindul, hogy a lélek nem halhatatlan, össze van kötve a testtel, összegyökerezett vele, szétválaszthatatlan,¹⁾ együtt születik, együtt nő, öregszik vele,²⁾ együtt pusztulnak el.³⁾ A lélek csak egy része az embernek, mely az egész organizmustól szabadon, elválasztva nem működhetik.⁴⁾

Ha a test feloszlik, a lélek elszáll, megsemmisülve, mint a füst.⁵⁾ Ha tehát a lélek halandó, megszűnik a test feloszlásával, a halál akkor semmi.⁶⁾ Ugyanezt bőven kifejti Epikuros egyik levelében.⁷⁾ De erős ellenvetések zúdulnak fel egymás után Lucretius költeményében. A halállal vége a fájdalomnak, de egyúttal vége minden gyönyörnek, a gyönyör pedig a legfőbb jó. A halál mindent elsöpör.⁸⁾ De mindez nem tartozik ránk, felel Lucretius.⁹⁾

Nec tibi earum

Iam desiderium rerum insuper insidet una.

Ha pedig nincs vágy, nincs fájdalom. A másik nagy ellenvetés az élet rövid volta. Fáj itt hagyni az embernek a földet, mikor még van várakozni valója. A gyönyör oly múltó, olyan hamar elszalad az élet. Erre Epikuros azt feleli, hogy az időtartam egyáltalán nem fokozza a boldogságot.¹⁰⁾ Minden gyönyör magában véve teljes, befejezett valami, a mit az idő nem módosíthat.¹¹⁾ Új gyönyöröket nem tudok kitalálni számodra — írja Lucretius — mindig minden ugyanaz, ha századokon át, ha örökké élnél is, mindig ugyanaz vár rád.¹²⁾ Mindebből azonban nem következik, hogy a halál kíváncsós s hogy az öngyilkosság jogosult volna. Epikuros nagyon szigorú Theogniszal szemben, ki egyik költeményében azt mondja, jobb lenne nem születni, vagy ha már élünk, jobb mentől előbb meghalni.¹³⁾ Az élet magában véve jó, ha semmi fájdalom nem zavarja.¹⁴⁾ Ha a sors már oly tűrhetetlen, hogy a fájdalmak kétségtelenül elviselhetetlenek,

¹⁾ Lucr. III. 324 ssq. — ²⁾ Lucr. III. 446—7. — ³⁾ Aetius (Plutarchos) IV. 7, 4, p. 393. D. — ⁴⁾ Lucr. III. 547 ssq. — ⁵⁾ Lucr. III. 582. Sex. Emp. adv. dogm. III. (math. IX.) 72. — ⁶⁾ Lucr. III. 818. — ⁷⁾ Diog. L. X. 124. — ⁸⁾ Lucr. III. 883 ssq. — ⁹⁾ Lucr. III. 888—9. — ¹⁰⁾ De Fin. II. 27, 87, 88. — ¹¹⁾ Diog. L. X. 145. — ¹²⁾ Lucr. III. 932.

¹³⁾ Diog. L. X. 126.

πολὺ δὲ γαίρον καὶ ὁ λέγων καλὸν μὲν μὴ φῦναι
φύντα δ' ὅπως ὠκιστα πύλας Ἀΐδαο περῆσαι.

εἰ μὲν γὰρ πεποιθὼς τοῦτο εἴποι, πῶς οὐκ ἀπέρχεται ἐκ τοῦ ζῆν; ἐν ἐτοίμῳ γὰρ αὐτῷ τοῦτ' ἐστίν, εἴπερ ᾗν βεβουλευμένον αὐτῷ βεβαίως· εἰ δὲ μακρόμενος, μάταιος ἐν τοῖς οὐκ ἐπιδεχομένοις. — ¹⁴⁾ Diog. L. X. 126.

akkor a böles fontolóra vesz mindent s ha jónak látja, nyugodt lélekkel, mintha csak színházból távoznék, itt hagyja az életet,¹⁾ összefoglalja nézetét e pár sorban:²⁾ *ὁ σοφὸς οὖν οὔτε φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν' οὔτε γὰρ αὐτῷ προσίσταται τὸ ζῆν', οὔτε δοξάζεται κακὸν εἶναι τι τὸ μὴ ζῆν', ὥσπερ δὲ σιτίον οὐ τὸ πλεῖον πάντως, ἀλλὰ τὸ ἥδιον αἰρεῖται, οὕτω καὶ χρόνον οὐ τὸν μῆκιστον, ἀλλὰ τὸν ἥδιστον καρπίζεται.*

Menander fennmaradt töredékeiben aránylag keveset foglalkozik a halállal. Lényegére vonatkozólag megegyezik Epikurosszal: a halott érzéktelen, nem kell tehát siratni:³⁾

*Μὴ κλαῖ τοὺς θανόντας· οὐ γὰρ ὠφελεῖ
τὰ δάκρυ' ἀναισθήτῳ γεγονότι καὶ νεκρῷ.*

Egy másik töredékében kérdi, mi jó lehetne a halálban, ha az életben sincs semmi?⁴⁾ A halálban nem érzünk sem jót, sem rosszat.

De az elmulás gondolata már nem oly közömbös a drámaíró előtt. Egy szép töredéke elárulja izgatottságát evvel a nagy, titokzatos hatalommal szemben, melyben bensőséges szavakkal, szinte meghatottsággal festi az emberi élet hiú voltát a mindent kiegyenlítő hatalommal, az elmulással szemben:⁵⁾

*ἦταν εἰδέναι θελὼς σεαυτὸν ὅστις εἶ,
ἐμβλεψὼν εἰς τὰ μνημάς· ὥς ὁδοιπορεῖς.
ἐνταῦθ' ἔνεστ' ὅσα τε καὶ κούφη κόνις
ἀνδρῶν βασιλέων καὶ τυράννων καὶ σοφῶν
καὶ μέγα φρονούντων ἐπὶ γένει καὶ χρήμασιν
αὐτῶν τε δόξῃ καὶ καλλεῖ σωματικῶν.
καὶ τ' οὐδὲν αὐτοῖς τῶνδ' ἐπήρκεσεν χρόνος.
κοινὸν τὸν ἄσθην ἔσχον οἱ πάντες βροτοί.
πρὸς ταῦθ' ὅρων γίνωσκε σεαυτὸν ὅστις εἶ.*

Menander épen nem egyezik bele Epikuros tanába, hogy az élet tulajdonképen önmagában vége jó. Itt egy alapvető, egész világnézetet meghatározó pontnál ismét elválnak egymástól: Epikuros optimista, Menander pesszimizmusra hajló. Epikuros méltatlankodott Theognis költeményének sorain, mert szerinte a halál közömbös. S Menander egy még híresebb sorral ajándékozta meg a pesszimistákat, kik közül Leopardi egyik költeménye elé tette jelígenek:⁶⁾

Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος.

Míg az epikureista Lucretius azért mondja, hogy az élet egy bizonyos idő elteltével semmi új gyönyört nem képes adni, hogy az embert a halál gondolatával megbarátkoztassa, Menander más szempontra helyezkedik. Előtte nemcsak a végleges elmulás, hanem az öregség is már halál. Epikuros nem panaszkodik az öregség ellen, Menandernek rendkívül terhes.⁷⁾

*Ἄπαντ' ἀφανίζει γῆρας, ἱσχὺν σώματος,
ἀκοῇ, ὕψος, κάλλος, οὐκ ἐς ἡδονήν
ἔστιν.*

¹⁾ Cic. Fin. I. 15, 49. — ²⁾ Diog. L. X. 126. — ³⁾ Fr. 705. — ⁴⁾ Fr. 169. — ⁵⁾ Fr. 538. — ⁶⁾ M. 425. — ⁷⁾ M. 33.

Nem akarja bevárni a részletekben való meghalást. Az a legboldogabb, ki az istenek nagyszerű ajándékait, a napsugarat, a felhőket, a vizeket, a csillagokat, a tüzet csendes békében megszemlélte s visszatér oda, honnan jött. Ezeknél nagyobb dolgokat nem láthat s ha száz évig él is, mindig ugyanazok lesznek szeme előtt. Nem kell hosszú életet kívánni, az öreg sohasem hal meg könnyű halállal.¹⁾ Ez a felfogás lényegesen módosítja Menander nézetét a halálról. Míg Epikuros csak a legvégső esetben engedi meg, hogy a halál jobb az életnél, mikor a fájdalmakkal szembeszállni lehetetlenség — ez pedig az ő filozófiai rendszerében nagy szó — addig Menandernél több esetben találunk oly értelmű nyilatkozatot, hogy a halál a bajos életnél többet ér.²⁾ Sajátságos, hogy mégis élni kívánunk.³⁾

ὄχληρὸν ὁ χρόνος ὁ πολὺς. ὃ γῆρας βαρὺ,
ὥς οὐδὲν ἀγασθόν, δυσχερὴ δὲ πολλὰ ἔχεις
τοῖς ζῶσι καὶ λυπηρὰ. πάντες εἰς σὲ δὲ
ἐλθεῖν ὅμως εὐχόμεθα καὶ σπουδάζομεν.

V. A felszabadítás munkája után rátérünk Epikuros rendszerében a boldogság eszközeire, az erényekre. Rendszerének természetes következménye, hogy a főerények a bátorság és a mérséklet. A bátorság teszi képessé a bölcs embert, hogy az élet minden felmerülhető jelenségével, bajával, fenyegetésével szemben erősen, félelem nélkül álljon meg. Ezen a ponton, noha egészen ellenkező alapelvből indult ki, Epikuros találkozik a stoikusokkal. A bátorság adja meg az erőt a bölcsnek, hogy még a kínzások közt is boldognak érezze magát.⁴⁾ Mert a bölcs eszével kormányoz mindent.

Evvel szoros kapcsolatban áll a mérséklet minden dologban, a higgadt megfontolás, mert nem a pillanat gyönyörét kell nézni, hanem az állandó boldogságot.⁵⁾ A szerencsétlenséggel való bátor szembeszállást Menander is fontosnak tartja. A ki rendben van jellemével, nemes nyugalommal várhatja a sors csapásait.⁶⁾ Hogy a mérsékletnek az élet berendezésében milyen szerepet tulajdonít, láttuk, midőn a gyönyörök értékeléséről volt szó.

Az egyént önmagában tekintve eddig sikerült Epikurosnek az erényt kibékíteni a hasznossal. A boldogság szolgálatára rendelte, noha nem fogadta el legfőbb jónak. De az ember társas lény, embertársaival együtt él. A szociális életben épen olyan szépen megfér-e egymás mellett az erény és az érdek? Például a barátság hogyan egyeztethető össze avval a józan önzéssel, mely az epikureista bölcs legjellemzőbb tulajdonsága.

És mégis az epikureisták híresek voltak arról a szoros baráti viszonyról, mely köztük virágzott. Epikuros barátai oly számosan voltak, hogy egész városok nem lettek volna elégségesek befogadásukra.⁷⁾ Valóságos összeesküvése volt ez a szeretetnek, melyet később tanítványai is gyakoroltak, mondja Cicero.⁸⁾

¹⁾ Fr. 481. — ²⁾ M. 193, 296. — ³⁾ Fr. 555. — ⁴⁾ Diog. L. X. 118. — ⁵⁾ Diog. L. X. 132. — ⁶⁾ Fr. 205. — ⁷⁾ Diog. L. X. 9.

⁸⁾ Cic. Fin. I. 20, 65 at vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta quam magnos, quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges, quod fit etiam nunc ab Epicureis.

Itt is a kiinduló pont az érdek.¹⁾ Nincs hathatósabb eszköz a boldogság biztosítására a barátságnál.²⁾ Erősíti a barátság kívánatos voltát az a gyönyörűség, melyet a szeretet, a baráti érzés önmagában nyújt.³⁾

Ebben a viszonyban, melynek minden önzéstől távol kellene maradnia, mégis nagyon sajátos a haszon szempontja. Epikuros ezt nem akarja elejteni. Látszólag kiküszöböli s odajut, hogy a baráti viszonyban az epikureista önzésből önzetlen. Az ember ugyanis dilemmába kerül. A barátság az élet egyik legbecselesebb java, a tartós, biztos alapokra fektetett boldogság egyik feltétlen tényezője, tehát okvetlenül ápolni kell. De más mód erre nincs, mint az önzetlenség, mely a barátság kötésénél és fenntartásánál elkerülhetetlen.⁴⁾ Ápolni kell tehát a barátságot ez alapon önzetlenül. S ebben Epikuros nagyon messze megy. Kellemesebbnek tartja adni, mint kapni.⁵⁾ Vagyonokkal természetesen egymás szolgálatára álltak, noha javaik nem voltak közösek, mint a pythagoreusoknál. Epikurosnek ez a forma nem tetszett; bizalmatlanság jelét látta benne.⁶⁾ Kimondja a legnagyobbat: barát a barátért életét is adja oda.⁷⁾

Kapcsolatban a baráti érzéssel emlékezünk meg Epikuros ember-szeretetéről. Mindenki vel szemben jó, emberséges volt.⁸⁾ Kiterjedt szeretete a rabszolgákra, kik közül néhányat tanítványává emelt.⁹⁾ Tanaiban követőit is emberséges bánásmódra inti.¹⁰⁾ Mert hiszen nem a származás teszi az ember nemességét, hanem a jellem derekassága.

Menanderhez annál könnyebben utat találhatott a barátság nagyrabecsülése, mert szerinte az ember nemcsak önmagának él.¹¹⁾ Ha magunkat túlságosan szeretjük, nem lehet barátunk.¹²⁾

Elmegy ő is az önzetlenségig.¹³⁾

χαρὶν λαβὼν μέμνησο, καὶ δοῦς ἐπιλάσσο

de ebben az önzetlenségben megvan az Epikurostól is belevett önzés árnyalata.¹⁴⁾

φίλος φίλῳ γὰρ συμπονῶν αὐτῷ πόνει.

Többször világosan kiemeli a barátság nagy hasznát. Ha a test beteg, orvos gyógyíthatja meg, ha a lélek, a jó barát.¹⁵⁾

¹⁾ Diog. L. X. 120. καὶ τὴν φιλίαν διὰ τὰς χρείας...

²⁾ Diog. L. X. 148. ὅτι ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὅλου βίον μακαριότητα, πολὺ μέγιστόν ἐστιν ἡ τῆς φιλίας κτήσις... καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς τοῖς ὁρισμένοις ἀσφαλείαν φιλίας μάλιστα κατεῖδε συντελουμένην.

³⁾ Cic. Fin. I. 20, 67. Atque ut odia, invidiae, despicationes adversantur voluptatibus, sic amicitiae non modo faultrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis quam sibi.

⁴⁾ Cic. Fin. I. 20, 67. — ⁵⁾ Plut. Non p. s. v. s. Epic. 1100. —

⁶⁾ Diog. L. X. 11. — ⁷⁾ Diog. L. X. 121.

⁸⁾ Cic. Tusc. II. 19, 44. Fin. II. 25–80. Diog. L. X. 10.

⁹⁾ Diog. L. X. 10.

¹⁰⁾ Diog. L. X. 118. οὕτε κολάσειν οἰκίας, ἐλεῆσειν μέντον, καὶ συγγνώμην τινὶ ἔχειν τῶν σπουδαίων.

¹¹⁾ Fr. 557. — ¹²⁾ M. 310. — ¹³⁾ Suppl. 112. — ¹⁴⁾ Suppl. 104. —

¹⁵⁾ Fr. 591.

τῷ μὲν τὸ σῶμα διατεθειμένῳ κακῶς
 χρεῖα 'στ' ἰατροῦ, τῷ δὲ τὴν ψυχὴν φίλου.
 λυπὴν γὰρ εὖνους οἷδε θεραπεύειν λόγος.

Nincs nálánál becsesebb szerzemény,¹⁾ valóságos kincs,²⁾ leg-
 hűségesebb szövetséges a bajban, velünk együtt viseli a fájdalmat s
 ezáltal enyhíti:³⁾

Δέρκιππε καὶ Μνήσιππε, τοῖς εἰρημένοις
 ἡμῶν ὑπὸ τινος ἢ πεπονθόσιν κακῶς
 ἔστιν καταφυγὴ πᾶσιν, οἱ χρηστοὶ φίλοι.
 καὶ γὰρ ἀποδύρασθ' ἔστι μὴ γελῶμενον,
 καὶ συναγανακτοῦνσ' ὁπότεν οἰκτιρῶς ὁρᾷ
 ἕκαστος αὐτῷ τὸν παρόντα, παύεται
 τοῦτον μάλιστα τὸν χρόνον τοῦ δυσφορεῖν.

A vagyontársaság eszméje inkább a régi pythagoreusok fel-
 fogása szerint van meg Menandernél, mert a *κοινὰ τὰ τῶν φίλων*⁴⁾
 Terentiusnál, mint *vetus verbum* van említve⁵⁾ Nem szabad a barátot
 készakarva megsérteni,⁶⁾ nem is szép dolog ellenük véteni,⁷⁾ mert az
 a barát, ki engem megbánt, semmiben sem különbözik az ellenségtől,
 mondja egyik személye.⁸⁾

A mi Menander általános emberszeretetét illeti, számos adat
 áll ismét rendelkezésünkre. Ebben az időben ezek az eszmék már
 szelvényben el voltak terjedve. Menander és Epikuros tehát koruk fel-
 fogásának adtak hangot. A derék ember sohasem nemtelen,⁹⁾ mondja
 egyik töredék. Egy másikban¹⁰⁾ a felvilágosodottabb fiú fejtegeti elfo-
 gultabb anyjának, hogy nem kell annyit emlegetni a származást. Azok
 kapaszkodnak őseikbe, kik magukban nem bízhatnak. A ki nemes
 jellemű, az nemes ember, legyen aethiops vagy scythia. Anacharsis
 tán nem scythia volt?

A jó ember nemes, a haszontalan fattyú.¹¹⁾

Hogy a rabszolgákkal szemben milyen álláspontot foglalt el
 Menander, legjobban látjuk újabb fragmentumai közt fölfedezett
Herosában, hol egy szerelmes rabszolgát nagyon rokonszenvesnek
 rajzol. Egy másik töredéke szerint a jólelkűség táplálja a rabszolgát.¹²⁾

A mi a szerelmet illeti, Epikurosnak a természetes szükséglet
 ellen nincs kifogása. Ennek kielégítése kellemes, ha nem árt,¹³⁾ sőt az
 érzelmi szerelmet mint egyik legfőbb gyönyört említi.¹⁴⁾ Lucretius
 hasonló fölfogást tanúsít. A szerelem, mint fiziologiai jelenség
 nagyon fontos, csak mint illúzió kerülendő.¹⁵⁾ Még a boldog szerelem
 is mennyi zavarral jár: fogyasztja az életerőt, lenyűgözi, önállótlanná
 teszi az embert, elhanyagoltatja a kötelességeket, költekezésre csábít,
 féltékennyé tesz, hát még a boldogtalan. És miért mindez? Semmiért.
 A természet megcsalja a szerelmest s elvakultságában olyan kiváló-
 ságokat tulajdonít választottjának, melyekkel egyáltalán nem bír.¹⁶⁾

¹⁾ M. 423. — ²⁾ M. 526. — ³⁾ Fr. 543. — ⁴⁾ Fr. 9.

⁵⁾ Ter. Ad. V, 3, 17. Nam *vetus verbum* hoc est: *communia esse amicorum inter se omnia*.

⁶⁾ M. 9. — ⁷⁾ M. 279. — ⁸⁾ M. 530. — ⁹⁾ M. 30. — ¹⁰⁾ Fr. 533. —

¹¹⁾ Fr. 290. — ¹²⁾ Fr. 231. — ¹³⁾ Diog. L. X. 118. — ¹⁴⁾ Diog. L. X. 6. —

¹⁵⁾ Lucr. IV. 1051 s. köv. — ¹⁶⁾ Lucr. IV. 1139 s. köv.

Az illúziókkal tele szerelem, a szenvedélyes érzelem tehát veszélyes, mert sok zavarral jár. Hasonlóképen a házasság sem ajánlatos,¹⁾ de az általános szabály alól, hogy a bölcs nem nősül, mégis van kivétel.²⁾

Menander nagyon sokat foglalkozik a szerelem, házasság, általában a nők kérdésével. Töredékei közt a legtekintélyesebb rész a nőkkel van kapcsolatban. Darabjaiban mindig nagy szerepet játszott a szerelem.³⁾ Határozottan nőgyűlölő, jót alig néhány helyen mond róluk.⁴⁾ Pedig az életben ugyancsak másnak mutatta magát;⁵⁾ rá mindenesetre jobban illik az, a mit Euripidesről mond Athenaeus.⁶⁾ Nagyszámú töredékei közül csak a legfontosabbakban keressük Epikuros tanainak esetleges visszhangját.

A szerelem nagy hatalom Menandernél. Mintha a régi tragédiák kardalait hallanánk egyik töredékében.⁷⁾

Δέσποιν', Ἐρωτος οὐδὲν ἰσχύει πλέον
οὐδ' αὐτὸς ὁ κρατῶν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν
Ζεὺς, ἀλλ' ἐκείνῳ πάντ' ἀναγκασθεὶς ποιεῖ.

De a nagy hatalom nem kívülről jön, hanem belülről, a lélekből s mint illogikus betegség jelentkezik. Ezen a ponton Menander találkozik a Lucretiusnál kifejtett epikureista felfogással.⁸⁾ A szerelmes ember elveszti esztét,⁹⁾ önállóságát.¹⁰⁾ Ez a hatalom a jó és rossz embereket egyaránt sötétségbe hajtja¹¹⁾ s a mi még csak fokozza a bajt, a szerelmes ember nem ad semmit a jó tanácsokra.¹²⁾

Ha a szerelem ily sok bajjal jár, annál nagyobb rossz a házasság. Ebben a tekintetben Menandernél kielesedetten látjuk érvényesülni Epikuros felfogását: a házasság azért nagy baj, mert megzavarja az élet nyugalmit. A ki nem házasodik, nem lesz rosszban része,¹³⁾ a nőtlen élet gondtalan,¹⁴⁾ míg a nős ember valósággal rabszolga.¹⁵⁾ Mert az asszony minden rossznak oka, sok ember szerencsétlenségéért ő felel.¹⁶⁾ Azért, mielőtt nősülnél, nézz a szomszédodra, mondja Menander rosszakaratúlag.¹⁷⁾

Egy terjedelmesebb töredékben¹⁸⁾ az egyik személy le akarja beszélni a másikat nősülési szándékáról. Ha a tengerre szállsz — mondja — harmincz hajó közül legfeljebb három pusztul el, de a házasságban mindenki hajótörést szenved. Ha szegény ember házasodik, háromszorosan boldogtalan,¹⁹⁾ ha gazdag nőt vesz el, zsarnokra talál.²⁰⁾ A gyerekáldás csak újabb gond.²¹⁾ Egyik személy elkeseredésében megátkozza, ki először, másodszor, harmadszor, negyedszer s a ki utánuk nősült.²²⁾

Viszont azt is elismeri Menander, hogy a sok rosszsal néha jó vegyül.²³⁾ Az asszony nagy gond, de a beteg férjet ápolja, a szerencsétlennel együtt szenved, a megholtat tisztességesen eltemetteti.

¹⁾ Diog. L. X. 119. — ²⁾ U. o. — ³⁾ Ov. Trist. II. 369. — ⁴⁾ M. 93, 99, 160.

⁵⁾ V. ö. Suidas Menanderről szóló articulusát: περὶ γυναῖκας ἐχμανέστατος.

⁶⁾ Ath. XIII. 5 pg. 557 E. Sophokles szájába adja e szavakat: μισογύνης ἐστὶν Εὐριπίδης ἐν γὰρ ταῖς τραγωδίαις· ἐπεὶ ἐν γὰρ τῇ κλήνῃ φιλογύνης.

⁷⁾ Fr. 209. — ⁸⁾ Fr. 541. — ⁹⁾ Fr. 85. — ¹⁰⁾ Fr. 352. — ¹¹⁾ Fr. 48. —

¹²⁾ Fr. 59. — ¹³⁾ M. 437. — ¹⁴⁾ M. 56, 78, 437. — ¹⁵⁾ M. 382. — ¹⁶⁾ Suppl. 57, 63. M. 134, 324, 541. — ¹⁷⁾ M. 103. — ¹⁸⁾ Fr. 65. — ¹⁹⁾ Suppl. 120. —

²⁰⁾ M. 363. — ²¹⁾ Fr. 418. — ²²⁾ Fr. 154. — ²³⁾ Fr. 325.

Egy más szempont is szól a házasság mellett s ez a szükségesség szempontja. Epikuros is erre gondolt, mikor a nőülést kivételiesen megengedi a bölcsek. Menander egész világosan mondja:¹⁾

Τὸ γαμεῖν, εἰάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ
κακὸν μὲν ἔστιν, ἀλλ' ἀναγκαῖον κακόν.

Hasonlót mond a nőkről általában:²⁾

Κακὸν φυτόν πέφυκεν ἐν βίῳ γυνή
καὶ κτώμεθ' αὐτὰς ὡς ἀναγκαῖον κακόν.

Nehéz dolog derék asszonyra találni,³⁾ hiszen az asszony a legnagyobb szörnyeteg,⁴⁾ hasonló a tűzvészhez, tengerhez, haraghoz.⁵⁾ Egyik olyan, mint a másik,⁶⁾ nem lehet bennük bízni.⁷⁾ Velük együtt semmi hasznosat nem lehet csinálni.⁸⁾ Tanácskozásba bele nem vonhatók,⁹⁾ nyomorultabb teremtés náluk nincs, még a szépek sem érnek semmit.¹⁰⁾ Mindenféle ravaszság kitalálói,¹¹⁾ ha egy házban ők kerítik magukhoz a hatalmat, biztos a romlás.¹²⁾

Egy másik töredékben¹³⁾ azt mondja, jól meg kell választani a leendő feleséget. Ne az őseit nézze a férfi, hanem erkölcsait. Ne a hozományt tartsa számon, mert az hamar elfolyik, de az asszony egész életre megmarad. Nagy rossz az asszony mindenképen, arra kell vigyáznunk, hogy a legkevésbé rosszat kapjuk. Prometheus megérdemelte büntetését,¹⁴⁾ hisz ő alkotta a legnagyobb rosszat, az asszonyt. Jobb ha hallgatnak¹⁵⁾ s a szövőszéknél maradnak.¹⁶⁾ Ha valakinek eszes fia van, az kész boldogság, a leány mindig sok gondot ad, nehéz, kényelmetlen birtok.¹⁷⁾

Menander tehát Epikuros fölfogásához simul lényegében, de mily gazdagon, mekkora ötletességgel fejlődik nála tovább ez a régi görög gondolat az asszonynak gyarló, a házasságnak kényelmetlen voltáról. Beleilleszkedik itt Menander a görög irodalom tradícióiba, az új komédia eszmekörébe s egyúttal találkozik Epikurosszal. Újabb töredékeiből látjuk, hogy túlment ezen a felfogáson: a szerelmet megnemesítette, lélektanilag elmélyítette.¹⁸⁾

VI. Az igazságos fogalma olyan népnél, mint a görög, természetesen sok vitára adott alkalmat. Platon Államában s a Gorgiasban látjuk a sophisták felfogását kifejtve: az igazságos az erős érdeke.

Pyrrhon és a skeptikusok hasonló nézetten voltak s gondosan összegyűjtöttek minden olyan adatot, melylyel a természetes jog ellen argumentálhattak. Demokritos is tagadta a természetes jog létezését.

Epikuros utilitarista alapon oldja meg a kérdést. A természetes jog hasznossági szerződés, hogy mást meg ne sértsünk s főleg mi

¹⁾ Fr. 651. — ²⁾ M. 304—305. — ³⁾ M. 34. — ⁴⁾ Fr. 488. — ⁵⁾ M. 231, 264. — ⁶⁾ M. 109. — ⁷⁾ M. 161. — ⁸⁾ M. 361. — ⁹⁾ M. 353. — ¹⁰⁾ M. 413. —

¹¹⁾ M. 130. — ¹²⁾ Fr. 484. — ¹³⁾ Fr. 532. — ¹⁴⁾ Fr. 535. — ¹⁵⁾ M. 83. — ¹⁶⁾ 260. — ¹⁷⁾ Fr. 18, 60.

¹⁸⁾ V. ö. elsősorban Daos szerelmét a Herosban.

magunk kárt ne szenvedjünk.¹⁾ Azon lények számára, kik ilyen szerződések nem kötnek, megszűnik az igazságos és igazságtalan fogalma.²⁾ Mert igazságosság, mint magánvaló nincs, csak a kölcsönös szerződésekből ered, melyeknek célja megakadályozni, hogy ártsunk s hogy nekünk ártsanak.³⁾ Így lesz a hasznos az igazságos szülője.⁴⁾ S itt a fontos nem az, hogy a bölcset más ne bántson, hanem hogy őt ne bántás.⁵⁾ De nem ajánlatos másokkal szemben igazságtalankodni. Nem mintha ez magában véve rossz, haszon nélkül való volna, hanem mert velünk ugyanezt megtehetik.⁶⁾ A kölcsönösség érzése tehát forrása minden jognak. Ha valaki biztos volna abban, hogy sohasem fedezik fel, egészen nyugodtan követhetne el igazságtalanságot. De ez sohasem biztos.⁷⁾ A bizonytalanság érzete pedig veszélyezteti a nyugalmat, mit a bölcset semmiért fel nem áldozhat.⁸⁾ Így az igazságos fogalma relativ. A társadalom alkotja meg saját szükségletei szerint. Ebből következik, hogy a mi egyik helyen, egyik társadalomban igazságos, a másikban nem az.⁹⁾ A törvény is csak addig képviseli az igazságot, míg hasznára van az illető társadalomnak.¹⁰⁾ Az igazságos kritériuma a haszon. Megesbetik egyes megállapodásokkal, hogy kezdetben igazságosak, azaz kölcsönösen szolgálják a szerződő felek érdekeit. Később a körülmények változnak, új életfeltételeket hoznak magukkal s egyszerre az emberek arra ébrednek, hogy a mi tegnap igazságos volt, ma nem az.¹¹⁾

Lucretius következőképen foglalja össze Epikuros tanát:¹²⁾

Inde metus maculat poenarum præmia vitæ.
Circumretit enim vis atque iniuria quemque,
Atque unde exorta est, ad eum plerumque revertit,
Nec facile est placidam ac pacatam degere vitam,
Qui violat factis communia fœdera pacis:
Etsi fallit enim divom genus humanumque,
Perpetuo tamen id fore clam diffidere debet;
Quippe ubi se multi per somnia sæpe loquentes,
Aut morbo delirantes protraxe ferantur,
Et celata mala in medium et peccata dedisse.

Menander is a kölcsönösség érzetét tartja az igazságosság legbiztosabb szabályozójának. Ha az erőszakoskodók mind visszakapnák, a mivel embertársaikat megbántják, hamarosan eltűnnének, vagy megfogynának.¹³⁾ Az igazságosnak Epikuros szerint való fölfogása még határozottabban jelenik meg egy más töredékben: légy igazságos, hogy igazságokra találj.¹⁴⁾

Δίκαιος εἶσθ' ἵνα καὶ δίκαιον ὀῇ τύχης.

Mert a kölcsönösség szabályoz mindent, férfi a férfit, város a városra menti meg.¹⁵⁾ Az igaz férfi jutalma nem vész el.¹⁶⁾

¹⁾ Diog. L. X. 150. — ²⁾ Diog. L. X. 150 λέ. — ³⁾ U. o.

⁴⁾ Hor. sat. I. 3, 98 ipsa utilitas, iusti prope mater et æqui.

⁵⁾ Joannes Stob. flor. 43, 139. — ⁶⁾ Diog. L. X. 151. — ⁷⁾ Diog. L. X. 151. Seneca ep. 97, 13. — ⁸⁾ Diog. L. X. 144. — ⁹⁾ Diog. L. X. 151. — ¹⁰⁾ Diog. L. X. 152. — ¹¹⁾ Diog. L. X. 153. — ¹²⁾ Lucr. V. 1148-tól. — ¹³⁾ Fr. 542. — ¹⁴⁾ M. 119. — ¹⁵⁾ M. 19. — ¹⁶⁾ M. 27.

De ezt a kölcsönösséget Menander nemesebben fogja fel mint Epikuros, inkább Platon értelmében. Míg az epikureistát az igazságtalankodástól csak a fölfedeztetés félelme tartja vissza, addig Menander szerint az igazságos ember még ha képes lenne is igazságtalanságot elkövetni, akkor sem teszi.¹⁾

Ἀνὴρ δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν,
ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται.

Ismeri Menander a sophista felfogást is, de ezt csak egyszer találjuk nála, kissé más árnyalattal.²⁾

Ὅστος κράτιστος ἐστὶ ἀνὴρ, ὃ Γοργία
ὅστις ἀδικεῖσθαι πλείστ' ἐπίστατ' ἐγκρατῶς

Párhuzamba állítottuk Epikuros etikáját a Menander töredékeiből kisugárzó világfelfogással. Epikureista-e Menander? Az epikureisták szorosan ragaszkodtak az alapító tanaihoz. Maga a mester dogmaszerűen hirdette filozófiáját. Fontosabb tételeit követői könyv nélkül betanulták³⁾ s Epikuros utolsó kérése barátaihoz volt: τῶν δογμάτων μεμνησθαι.⁴⁾ Később is mindig megállapodottság, az alapító tanaihoz való ragaszkodás, a továbbfejlesztésre való hajlandóság hiánya jellemzi az epikureismust.

Ilyen értelemben Menander nem epikureista. Ismerte kortársának tanait, ezek hatását lépten-nyomon látjuk töredékeiben: a gyönyör, a mi felé minden lény tör, az erény, mint eszköz, az istenek, kik nem törődnek a világ kormányzásával, a barátság hasznos, a szerelem s házasság kényelmetlen volta, a jog, mint kölcsönös szerződés, az életboldogság egyszerűsítése, az értékek relativitása mind visszhangzik Menandernél, de egy hatalmas kórus kíséretében. Menander szempontjai többfelé ágazók. Epikuros theoretikus, ki abstractióval elveszi a dolgok természetes színét, az életet leszűri, a bonyolult jelenségeket egyszerűsíti, mert logikai formákban szereplésre kényszeríti. Olyan, mint a bányász, ki csak azt a pontot világitja meg lámpájával, a hol épen dolgozik. Menander nem szorítja annyira össze a fényt egy pontra, nála az élet a maga bonyolult, kifürkészhetetlen logikájú, látszólag illogikus voltában jelenik meg. S az egész erkölcsi életet felölelte. Róla mondták:⁵⁾ Ὁ Μένανδρε καὶ βίη, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἐμμήσατο; S az élet egy-egy kérdés megoldásánál többfajta döntést megenged, sőt követel s nem mindig túri azt a határozottságot, melylyel az igazságot hirdetni szokás. Menander igazolta Protagoras mondását.⁶⁾ δύο λόγοι εἰσὶ περὶ παντός πράγματος ἀντικείμενοι ἀλλήλοις. Nála a végső szót kutatni bajos. Igazi dialogusalkotó tehetség, kinél egy gondolat az ellenkezőt provokálja.⁷⁾ Mert az élet nem geometriai igazságokat szűr le. Míg Epi-

¹⁾ Suppl. 1—2. — ²⁾ Fr. 95.

³⁾ Diokles Diog. L. 12. Cic. Fin. II. 20. V. ö. Zeller III. 1, 378 l.

⁴⁾ Diog. L. X. 16. — ⁵⁾ Schol. Hermog. p. 38. — ⁶⁾ Prot. fr. 5 (Mullach).

⁷⁾ Gondolatainak helyzetét a dráma folyamatában vizsgálta Waltz: Sur les sentences de Ménandre (Revue des études gr. XXIV. No. 106,

kuros csupa határozottság. Menander csupa árnyalat. Gondolatain sokszor átvillan Epikuros hatása s e dolgozat célja volt az Epikuros felé vezető nyomok megállapítása. Nem föltétlenül bizonyos, hogy e nyomok minden esetben Epikuroshoz vezetnek, sokszor elvesznek az előző görög műveltség rengetegében, hova a jelen dolgozat keretein belül őket nem követhettük. De nem egy alkalommal nagy valószínűséggel föltehető, hogy Menander tanult Epikurostól, a boldogsághoz vezető út kalauzától.

---

107) s az újabb töredékek alapján arra az eredményre jutott, hogy Menandernél a reflexio sohasem önmagáért van, hanem drámai elem, jellemzésre szolgál, fejleszti a cselekvényt.

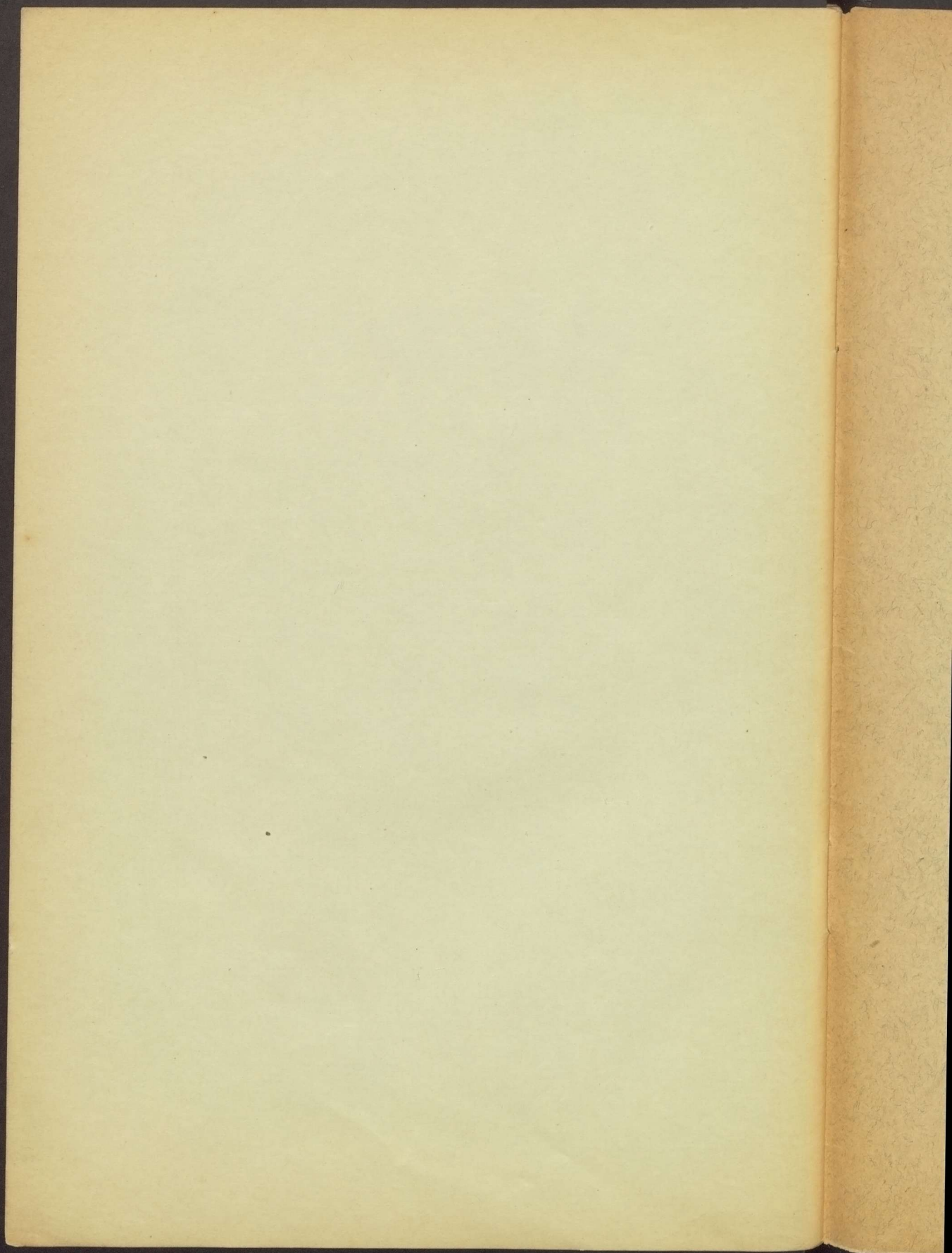

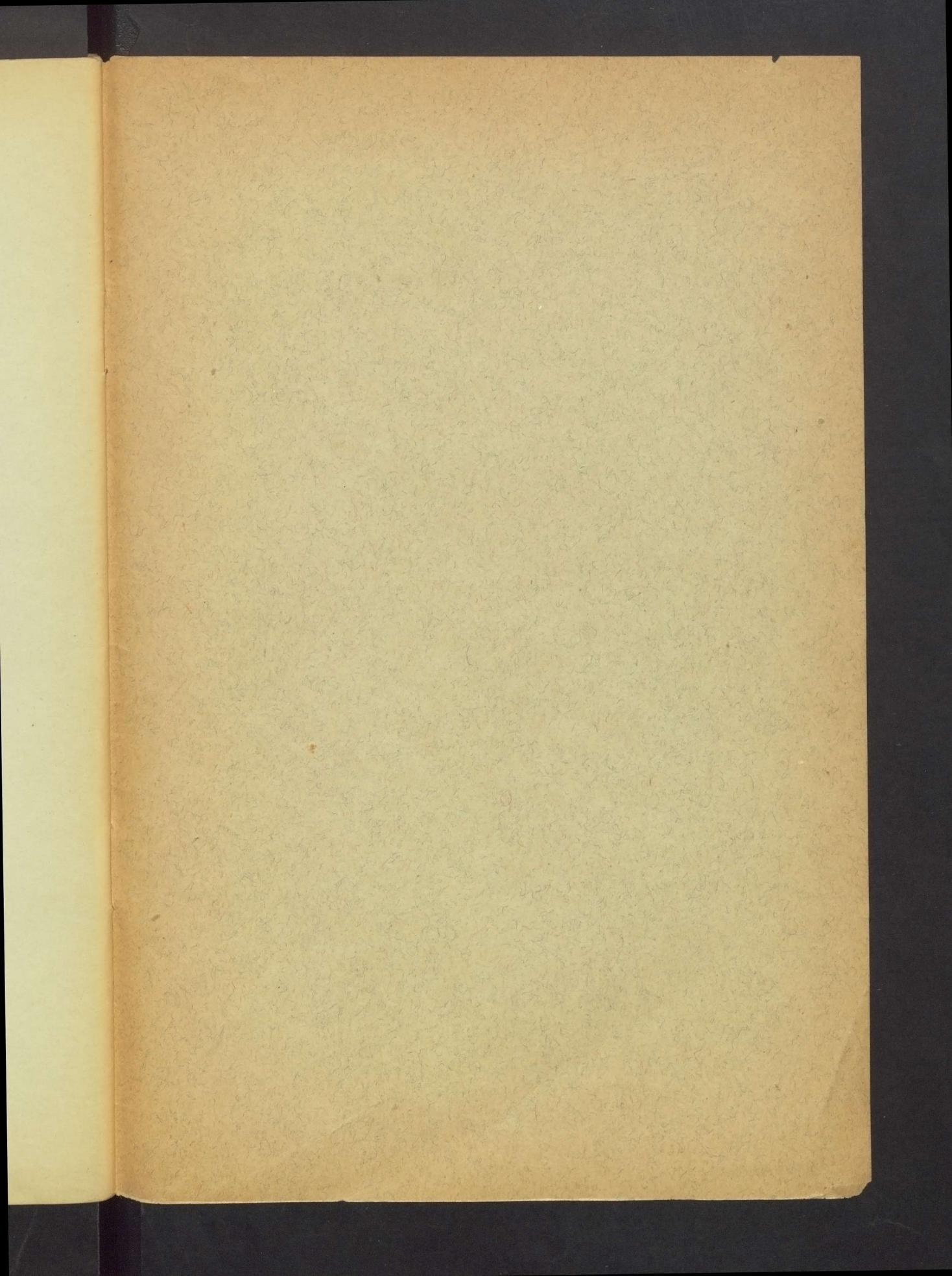

1033 10-00

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

M
254.294

G. 688.

MENANDER ÉS EPIKUROSZ

IRTA

HUSZTI JÓZSEF

*Különlenyomat a Philologiai Közöny XXXV. évfolyam
8—9. számából*

BUDAPEST

1911

MENANDER ÉS EPIKUROŚ

IRTA

HUSZTI JÓZSEF

Különlenyomat a *Philologiai Közöny* XXXV. évfolyam
8—9. számából

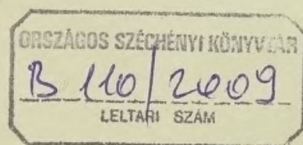

BUDAPEST

1911

M 254.294

A görög szellemi, politikai s társadalmi élet minden egyes nyilvánulásában egyöntetű párhuzamosság észlelhető. A modern kor aránytalanul fejlett, egy irányban lehető tökéletességre törekvő, egyensúlyt veszített emberei előtt csodálatra méltó az a harmonikus arányosság, melyet Taine a görög művészet filozofiájában legjellemzőbb tulajdonságnak tart a görög emberre nézve. Az organizmus minden egyes részét megfelelő gonddal fejleszti, a test és lélek tehetségeinek egymástól függő volta uralkodó érzet, jóformán ösztön, mely nem engedi egy bizonyos képességnek túlsúlyra vinni, minden más elnyelő fejlesztését s ebből következő feltétlen uralmát.

Ezt a fölfogást, a görög világ ilyenén idealizálását a forrásokkal való állandó érintkezés, a részletek ismerete sok tekintetben módosítja. A «görög dogma» megingott, Winckelmann, Goethe, Schiller eszményített görögsege a kutatás fényében megfakult. A mit veszít ragyogásban, megnyeri igaz megértésben. A görögséggel foglalkozás alapja már nem a humanista lelkesedése, nem új csodák után való sóvárgás, hanem ennek a népnek kultúrtörténeti szempontból való megértése s fontossága az európai népek művelődésének kifejlesztésében. Itt a rideg tárgyilagosság jobb vezető. Az eszköz az analysis, a cél a synthesis. S a hol a synthesis anticipálható, ott egy másik, magasabb rendű harmónia körvonalaait pillantja meg a kutató elme, azt az egyenletességet, a melyet egy kultúrának csak az organikus fejlődés adhat. Ebben a tekintetben a görög kultúra páratlanul áll. Nem teljesen, minden idegen hatást kizáróan eredeti termék, de homogénné vált: a görög műveltség életének vérkeringése több századon át szinte észrevétlenül feldolgozta, göröggé tette a kívülről kapott elemeket. Később még a hellenizmus korában is jó ideig tartotta magát ez az asszimiláló képesség, hogy azután, a világtörténelmi hivatás megváltozásával, a bomlásnak, idegen művelődésekbe való beolvadásnak, az egész európai művelődés megtermékenyítésének adjon helyet elsősorban a latin közvetítésével.

Egy ilyen kultúrában nincsenek elszigetelt elemek. Minden a legszorosabban összefügg: együtt halad vagy fejlesztőleg hat egymásra. Nincs külön irodalom, művészet, filozofia, közélet. Ezek mind nyilvánulásai ugyanazon szellemnek és tehetségnek. Szigorúan véve ez nem csak görög jelenség, a modern népeknél is így van. Csakhogy ezek később jöttek, réteg rétegen fekszik, sokat, sokfelől örökölték. Az egyének jobban elzárkozhatnak a collectiv szellemtől s egy más nyelvé, más műveltségű összességgel léphetnek kapcsolatba. Az ilyen jelenségek pedig a szerves fejlődést bonyolulttá teszik, sőt veszélyeztetik. A görög, nevezetesen az athéni művelődés fejlődésében tehát sikerrel tanulmányozhatók a párhuzamos jelenségek. Ugyancsak

nagy tere nyílik a kölcsönös hatások megállapításának a különböző nyilvánulások közt. A görög filozofia s a görög szépirodalom nem két külön, szigorú határok közé zárt terület, hol átjáró nincs, hanem állandóan együttélnek olyannyira, hogy sokszor a határ megállapítása okoz nehézséget. A régi filozofusok egyúttal költők, gondolataik kötött formában jelentkeznek. Platon költő inkább vagy filozofus? A mit mond, az a Carlyletől kívánt belső ritmus szerint tagolódik. Euripides micsoda inkább, költő vagy filozofus? Nagy befolyását, hosszú, erőteljes hatásokkal továbbított életét minek köszönheti inkább, költői mivoltának, vagy filozofus létének?

A későbbi irodalmi fejlődés képviselői közt ilyen tekintetben Menander egyike a figyelemre legméltóbb jelenségeknek. Gondolkodó fő, kinek nevét még a kereszténység korában is Euripidesével együtt említik¹⁾, a művelt emberek kedvelt írója, a lakomák fűszere, az életbölcsesség tanító-mestere.²⁾ Egy korszakban élt Epikuros-szal. Mindkettőjük gondolkozási iránya ugyanazon cél felé tör: gyakorlati érdekű morális kérdéseket vetnek fel s oldanak meg, kiki a maga módja szerint. Az is régóta ismert, hogy Epikuros hatással volt Menanderre.³⁾ Ez a hatás azonban részletekbe menőleg megállapítva nincs.⁴⁾ Abban a nagy philologiai munkálkodásban, mely most a folyton ismétlődő fölfedezések korában az új-komédia körül rajzik,⁵⁾ nem lesz érdektelen, ha az új-komédia elismert legnagyobb képviselőjének, Menandernek gondolatvilágában Epikuros szellemének nyomait kutatjuk. Jellemző Menanderre, mit vett át, mit utasított vissza, hogy dolgozta fel a hatást, a reflexió hogyan alakult át nála drámai elemmé. Menander szellemi arcképének egy erőteljes vonását kíséreljük meg-rajzolni, adalékokat szolgáltatunk Epikuros filozofiájának történetéhez s némi fényt kap ezáltal a görög kultúra történetének egyik érdekes fejezete.

* * *

Strabon említi, hogy Menander és Epikuros együtt serdültek fel.⁶⁾ Maga Menander egy epigrammában emlékezik meg később oly híressé vált ifjúkori társáról.⁷⁾

¹⁾ Renan: Marc-Aurèle 103. l. «Euripide, Ménandre, lui (Tatianus) paraissaient des maîtres de débauche et (voeu qui fut trop exaucé) il souhaitait que leurs oeuvres fussent anéanties.

²⁾ Plut. Aristoph. et Menandri comparatio.

³⁾ Müller-Donaldson görög irodalomtörténetében általános párhuzam Menander és Epikuros közt. II. k. 62—63. l. (Récsi fordítása. Budapest, 1864.) — V. ö. Mahaffy: History of Greek Literature vol. I. part II. 263—4. — Murray: A History of ancient Greek Literature. London, 1898. 378. l. Croiset III. 623, V. 68.

⁴⁾ Fridericus Ranke: Periplecomenus sive de Epicuri, peripateticorum, Aristippi placitorum apud poetas comicos vestigiis cz. értekezése a gazdag anyagot nem használja ki s Menandert aránylag kevés helyen érinti.

⁵⁾ Összefoglaló munka Legrand lyoni egyetemi tanártól: Daos, tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle. Lyon-Paris 1910.

⁶⁾ Geographica C. 638. γενέσθαι δ' αὐτῷ συνέφηβον Μένανδρον τὸν κομικόν.

⁷⁾ Anth. Pal. VII. 72.

Χαῖρε, Νεοκλειδᾶν διδύμον γένος, ὃν ὁ μὲν ὕμῳ
Πατριδᾶ δουλοσύνας ῥύσαθ', ὁ δ' ἀφροσύνας.

Themistoklesről s Epikurosról van itt szó, kik közül egyik a hazát az ellenségtől, a másik az esztelenségből szabadította meg. Rövid, találó jellemzése Epikuros filozofiája céljának.

Ismerték tehát egymást, egy korban éltek, ugyanazon eszmeáramlatok közt múlt el ifjúságuk, ugyanazon művelődési elemekhez férhettek hozzá mindketten. Mögöttük a nagy múlt, melynek hagyományából mindketten merítettek. Menandert már Plutarchos azért dicsőíti, mert mindazt a szépet, a mit Hellas létrehozott, egyesítette darabjaiban.¹⁾ M. Croiset egyik értekezésében²⁾ azt fejtegeti, hogy Athén ebben az időben, midőn történetileg már eljátszotta szerepét, utoljára Menander kedves, finom szellemében egyesítette mindannak lényegét, a mi szépet s emberit hagyománya felmutathatott. Valóban Menander méltó örököse volt az athéni művelődésnek. Ismerte az attikai tragédiát, különösen szerette Euripidest, kinek hatását lépten-nyomon elárulja.³⁾ Ismerte a filozofiát, Theophrastosnak tanítványa volt,⁴⁾ Epikurosnek barátja. A ránk maradt töredékek közül különösen az Epitepontes egyik jelenete bizonyítja, hogy otthonos volt a retorikában. Birtokában volt tehát szellemi és erkölcsi tekintetben a görög kultúrának.

Hasonló helyzetben van Epikuros. A görög filozofia ebben a korszakában nehéz dolog már — a szónak egy bizonyos értelmében — az eredetiség. A későn jövők sokat készen találnak, mert a holtak nagyon sokan vannak. Számtalan gondolat fejlődik ki lassanként, s az új eszmék kezdenek szórványosabbak lenni. A régiek gondolatokat az ezen korszakbeli iskolák egy főgondolat szolgáltatára rendelik: hogyan lehet mentől biztosabban az egyén életboldogságát megalapozni.⁵⁾ Epikuros is belekapcsolódik a görög filozofia fejlődési menetébe. Ilyen rendszerek nem ugranak ki pajzsosan, fegyveresen egy ember fejéből. Fokozatosan fejlődnek egy kultúra menetében, míg formát kapnak egy olyan embertől, ki egyénisége szerint kiválasztja a neki megfelelő elemeket, hogy azokat újra átgondolva új egészbe foglalja, rendszerbe tömörítse. Az eredetiség más jellegűvé lesz, a teremtetés az összekapcsolásban, az egészzet átható felfogásban nyilvánul. Ilyen értelemben Epikuros is eklektikus. Noha ifjúkori képzettsége kissé hiányos lehetett,⁶⁾ s később ő maga bizonyos gyöngeséggel, eredeti-

¹⁾ Plut. Aristoph. et Men. comparatio 3. ... ἀνάγνωσμα καὶ μάθημα καὶ ἀγώνισμα κοινότατον ὃν ἡ Ἑλλὰς ἐνένοχε καλῶν παρέχων τὴν ποίησιν ...

²⁾ Ménandre, le dernier des Attiques. Revue des Deux-Mondes 1909. ápr. 15.

³⁾ Quintil. Inst. cr. X. 1. 69. Et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et eum secutus, quamquam in opere diverso Menander ... V. ö. még Biz. Aristophanes Eusebiusnál említett munkáját (Ev. X. 3.) παραλήλους Μενάνδρου τε καὶ ἀφ' ὃν ἐκλεψεν ἐκλογάς.

⁴⁾ Diog. L. VI. 2.

⁵⁾ Windelband: Geschichte der Philosophie. II. kiad. 127. l.

⁶⁾ V. ö. Zeller: Die Philosophie der Gr. III. 1. 364. l. Sext. Math. I. 1. ἐν πολλοῖς γὰρ ἀμαθὲς Ἐπικούρου; ἐλέγχεται, οὐδὲ ἐν ταῖς κοιναῖς ὁμιλίαις. Cic. Fin. I. 7, 26. vellem equidem, aut ipse doctrinis fuisset instructor ... aut ne deterruisset alios a studiis. Athen, XIII, 588 a: ἐγκυκλίῳ παιδείᾳ; ἀμύητος ὢν.

ségre törekvő hiúsággal emlegette autodidakta voltát, hogy tanító nélkül lett azzá, a mi lett, rendszerét teljesen önmagából fejlesztette,¹⁾ mégis több adat kétségtelenül bizonyítja filozofiai képzettségét. Ismerte lényegében, főbb vonásaiban, ha nem is alaposan, a görög gondolkodás eredményeit s szorosan csatlakozik például Aristipposhoz és Demokritoszhoz. Épen ezen okokból egy vagy több azonos gondolat Menandernél és Epikurosnál nem mond még semmit. Kell, hogy a szóban forgó eseteknél lássuk azt a fordulatot, melyet egy-egy eszme Epikurostól kapott s hogy azonkívül a többi Menandernél található gondolat ezt a fordulatot kiemelje, vagy legalább észrevehetően érzékeltesse.

Nincs semmi meglepő abban, ha egy költő munkáiban egy filozofus tanainak nyomait keressük. Az új komédiába nagyon könnyen, hagyomány alapján beférkőzhetnek a filozofusok tanításai. A görög szépirodalom ezt nagy mértékben megengedte. Az epigrammaszerűen összesűritett gondolatok, a gnómák, már Homerosnál előfordulnak. Bőségesen találhatók Hesiodosnál, a lírikusoknál, főleg Pindarosnál. Kimondott elv, hogy a költő gyönyörködtet és tanít.²⁾ Elsőrangú eszköz volt eszmék terjesztésére a színpad. Felhasználták ilyen irányban már Aischylos és Sophokles, legerősebben, sokszor a színpadi illúzió rovására, Euripides. Maga Aristophanes kijelenti, hogy a költők a felserdültek oktatói.³⁾ Platon ideális államában ezt az elvet paradoxonig fejlesztve látjuk. A komédia későbbi fejlődésében csak a tradíció alapján maradt, midőn erkölcsi jellegű eszméknek, sőt a filozofusok személyének helyet adott a színpadon. Panaszkodnak az erkölcsi érzék általános hanyatlásán, a szolgalelkűség terjedésén,⁴⁾ érdeklődnek szociális jelentőségű kérdések iránt.⁵⁾

Maga Menander a nevelés kérdését többször bolygatta.⁶⁾ Nem egy komédiáról gúnyolta a filozofusokat,⁷⁾ kik a végtelenségig vitatják, mi a legfőbb jó.⁸⁾ Magára Epikurostra több célzás esik gúnyosan, vagy dicsőítőleg. A komikus személyek nagyon kiválóknak találják alapelvét, mely szerint legfőbb jó a gyönyör.⁹⁾ Elég élénk közlekedés van tehát a komédia s a filozofia közt ebben a korszakban. Legjellemzőbben látjuk ezt a filozofiai hajlamú és képzettségű Menandernél, kinek kedvéért a művelt emberek is megnézték a komédiákat.¹⁰⁾

¹⁾ Cic. Nat. D. I, 26, 72. Diog. L. X. 8, 13, Plut. non p. suav. v. 18, 4. Sen. ep. 52, 3.

²⁾ *Stickney*: Les sentences dans la poésie grecque. Paris, 1903.

³⁾ Békák 1055. τοῖς μὲν γὰρ παιδαρίοισιν ἔστι διδάσκαλος, ὅστις φράζει, τοῖς ἡβῶσιν δὲ ποιηταί.

⁴⁾ *Kock* Com. Att. fr. Diphilos 24 fr.

⁵⁾ V. ö. *Legrand*: Daos III. rész. I. fejezet.

⁶⁾ Adelphoe. Heautontimorumenos.

⁷⁾ Gúnyos jelzőjük οἱ τὰς ὁρῶς ἐπηρκότες (Baton fr. 5), οἱ τὰς ὁρῶς αἰρωντές Men. fr. 460.

⁸⁾ Philemon fr. 71. Theognetos fr. 1. Baton fr. 1, 5, 6. Demoxenos fr. 1.

⁹⁾ Baton fr. 5. Hegesippos fr. 2. Fr. adesp. 127, 305.

¹⁰⁾ Plut. Aristoph. et Menandri comp. 3. τίνας γὰρ ἄξιον ἀληθῶς εἰς θεάτρον ἐλθεῖν ἄνδρα πεπαιδευμένον ἢ Μενάνδρου ἐνεκα; πότε δὲ θεάτρα πύμπλαται ἀνδρῶν φιλολόγων, κωμικοῦ προσώπου δευχθέντος; ἐν δὲ συμποσίοις τίτιν δικαιότερον

A következőkben részletekbe menőleg próbáljuk megállapítani, mennyit köszön Menander gondolatvilága Epiküros filozófiájának. Maga az egymásután bizonyos rendszert követel a tárgyalásban. Első pillantásra legtetszetősebb volna, ha a gondolatmenet csontvázát Menander töredékeiből vehetnők. De sajátságos eredményre jutnánk. Menander nem rendszeralkotó filozofus, hanem gondolkodó drámaíró, ki az élettel állandóan összeköttetésben marad, kinek gondolatait legtöbbször a drámai helyzet sugallja.

Florilegiumokba összehordott, legkülömbözőbb célokra összefüggésükből kiszakított töredékeiből lehetne ugyan filozofiai rendszert összeállítani, de nagy hézagai lennének s a hézagokat a sok ellenmondás csak tágítaná. Eredeti helyükön ezeknek a mozaikdarabocskáknak más szerepük volt. Igazán subtilis értelmükbe sem vagyunk képesek többé behatolni, mert legtöbb esetben környezetük eltűnt. S tagadhatatlan, hogy a környezet észrevehetően módosítja a gondolat egész hangulatát, definiálja valódi értelmét. Ha most ezekből a gondolatokból többé-kevésbé kerek rendszert akarnánk kifejleszteni, mint a hogy Euripides-szel szemben nem egyszer megtették, nagyon eltávolodnánk Menandertől. Nem egészen pontosan megállapítható értelmű, az idő által megtépett, különböző időben keletkezett, különböző drámai helyzetekben szerepelt gondolatokat összekötni, logikailag összefüggésbe hozni, új környezetbe, másnemű szereplésre kényszeríteni nagy igazságtalanság lenne s elfogadható eredményre nem vezetne.

Íme egy másik eljárás, mely szerint a gondolatmenet fonala Epiküros filozófiája marad. Itt is vannak nehézségek. Epiküros munkái csekély kivétellel elvesztek, s itt is töredékekből kell a rendszert újra összeállítani. Csakhogy ez mégis más. Epiküros rendszeralkotó filozofus, ki alapvető elvéből kiindulva logikusan halad előre, gondolatai csak látszólag mondanak egymásnak ellent, mert az alapvető tételre visszavezetve rendszerint áthidalhatók. Még így is megváltozik Menander gondolatainak eredeti értelme, ha evvel a rendszerrel kerülnek viszonyba. Mert egy-egy gondolatát befolyásolja, ha a logikai lánczolat sorába helyezzük el s nem a drámai helyzetbe, mint eredetileg volt. Evvel azonban számolnunk kell.

Még egy előzetes kérdés: a ránk maradt töredékek Menander egyéni véleményét juttatták el hozzánk? Nem fontos. A lényeges az, hogy ezek a gondolatok valóban alkatrészei Menander gondolatvilágának. Decharme, mikor Euripides világnézetét fejtegeti,¹⁾ Euripides egyéni véleményét keresi s főleg két jel nyomán indul: vajjon többször előfordul-e valamely gondolat, mert akkor állandó alkatrésze a költő gondolatvilágának, vagy beleillik-e a kérdéses gondolat a drámai környezetbe. Ha nem, akkor a költő önkényesen saját eszméjének szócsövévé tette a drámai személyt. Erre nekünk szükségünk nincs. Minden költő, a drámaíró is, saját lelkét, saját gondolatvilágát kölcsönzi személyeinek. A legtárgyilagosabb költő is önmagából ad életet.

ἡ τράπεζα παραχωρεῖ καὶ τόπον ὁ Διόνυσος δίδωσι; φιλοσόφους δὲ καὶ φιλόλογους, ὥσπερ ἦταν οἱ γραφεῖς ἐκπονηθεῖσι τὰς ὁδοὺς, ἐπὶ τὰ ἀνθηρὰ καὶ ποῶδη χρώματα τρέψουσιν, ἀναπαύλα τῶν ἀρχαίων καὶ συντόνων ἐκείνων Μένανδρος ἔστιν, οἷον εὐανθεῖ λειμῶνι καὶ σικεῶν καὶ πνευμάτων μεστῷ ἀεχόμενος τὴν διάνοιαν.

¹⁾ Euripide et l'esprit de son théâtre. Paris 1893.

Ilyen értelemben mondhatta Goethe, hogy nincs az a nagy bűn, minek elkövetésére képesnek ne érezné magát. Az nem fontos, hogy Menander a külvilággal, környezetével szembe milyen oldalát fordította egyéniségének, minket ő a maga egészében érdekel. Ez az egész nem fogja mutatni hivatalos felfogását, de felöleli ama mélységesen jelentős gondolatelemeket, melyek sokszor a lélek legtitkosabb rejtekeiben forronganak. Mert senki sem tud mást mondani az emberi életéről, mint a mit elsajátított belőle. Ilyen értelemben vesszük Menander gondolatvilágát, ebben keressük Epikuros felfogásának nyomait.

Epikuros az ethikai rendszert alkotó görög filozofusok közt egyike a legnagyobb hatásúaknak. Tana megfelelt a görögök naiv érzékiségének s az alexandriai korszak növekvő individualismusának.¹⁾ Amint Guyau kimutatja,²⁾ az új korban ismét felébredt rendszere. Montaigne elvei tele vannak epikureizmussal. Gassendi fejtegeti tanait, Hobbes továbbfejleszti. La Rochefoucauld, Spinoza, Helvetius, Holbach, Saint Lambert éreztetik hatását. Bentham, Stuart Mill újabb alakulásra segítik elveit, míg Darwin, Spencer a határokat tágtíják. Új Demokritosok szállítják Guyau szerint az új epikureistáknak az anyagot, hogy moráljukat az egyetemes világ törvényeire alapozhassák, hogy ugyanazon koncepczióba foglalják össze a világot s az embert.

Tárgyalásunkban Epikurosra, az életbölcsesség, a boldogság tanítójára leszünk elsősorban tekintettel. Mert elsősorban ez volt. Van ugyan rendszerének fizikája s kanonikája, de mindkettő az ethika szolgálatára van rendelve. A fizika szállítja a természetből leszármazott legfőbb elveket, melyekből a kanonika segítségével kifejti erkölcsi rendszerét. Csak ez az utóbbi fontos, mert ez szolgálja közvetlenül a célt, a boldogságot. A rendszer megállapításánál Usener gyűjteménye legfontosabb eszközünk. Ebben vannak mintaszerűen összeállítva az Epikuros tanára vonatkozó források.³⁾ A sorrendben, a tan kifejtésében főképen Guyau a vezetőnk, kitől csak néhány pontban térünk el, hol a források s az összefüggés más sorrendet követelnek. Guyau módszere azon az elven alapul, hogy az élet és a gondolat törvénye ugyanaz: az evolúció. Számára megállapodott rendszer nincs, minden fejlődik. Ebben a fejlődő tömegben első teendője kikeresni az uralkodó eszmét, mely az egész rendszernek kiinduló pontja, ennek egységét, életét adja s ebből származtatja a másodlagos eszméket. A filozofia története ezen módszer nélkül az emberi gondolat anatómiája, ennek alkalmazásával az emberi gondolat származástana: tudomány s művészet egyszerre. Ezekhez az egy alaptól kifejlesztett, a töredékek s forrásmunkák segítségével megállapított eszmékhez viszonyítjuk azután Menander gondolatvilágát, hogy Epikuros hatásának mibenléte s mikéntje megállapítható legyen.⁴⁾

¹⁾ *Croiset*: Hist. de la lit. gr. V. 68. l.

²⁾ *La morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines*. Paris (Alcan) 1904.

³⁾ *Usener*: *Epicurea* (Teubner, Leipzig 1887.)

⁴⁾ Elsősorban a görög Menander-töredékek jönnek számításba. A latin feldolgozások mostohán bántak el a filozófiai elemmel. Plautusnál a con-

I. *Epikuros pozitivista.* Az elvont igazság, a metafizika nem érdekli. A jót keresi, azt ragadja meg, mert ez a fontos.

Mi a legfőbb jó az életben? A tapasztalat szerint a gyönyör. Erre tör minden élő lény elmélkedés nélkül, ha csak eredeti természetű meg nem romlott s a fájdalmat ugyancsak a természetnek engedelmeskedvén visszautasítja.¹⁾

De nemcsak ösztöneink vezetnek bennünket a gyönyör felé, hanem az okoskodás is. Az ösztön és reflexió közt ellentét nem lehet, mert mindkettőnek alapja az érzéklés.²⁾

A gyönyör a cél, az erény csak eszköz lehet. Lényeges pont ez Epikuros egész filozófiájában, melyet a forrásokban sokszor hangsúlyozva találunk.³⁾

Elválasztotta tehát Epikuros a legfőbb jót az erénytől⁴⁾ s mégis szorosan egybekapcsolta a gyönyörrel.⁵⁾ Az erény magában véve nem boldogít, mert csak eszköz, a gyönyör eszköze.⁶⁾ Az erényt pedig a gyönyör szolgálatára okosan a tudás, a filozófia rendeli. Epikuros fordított úton tér tehát vissza Sokrates elvéhez: az erényt szorosan egybekapcsolja a tudással. Igen nagyra becsüli a filozófiát. Se ifjú, se öreg bele ne fáradjon a bölcsekedésbe. Mert ifjúnak, öregnek egyaránt kötelessége lelke egészségét őrizni. A ki azt mondja, hogy filozofálásra még korán van, vagy már későn van, mintha azt mondaná, hogy a boldog életnek még nincs itt, vagy már elmúlt az ideje.⁷⁾ De a nagybecsülés oka az, hogy a filozófia a gyönyör, tehát a boldogság eszköze.

Hasonló álláspontra helyezkedik Epikuros általában a tudományokkal szemben. Mindegyiknél fölveti a kérdést: előmozdítja-e az illető tudomány az élet boldogságát. Ha igen, ápolni kell, ha nem, mellőzendő. A fizika hasznos tudomány, ennek segítségével lehet megszabadulni sok mindenféle hiú félelemtől.⁸⁾ A matematikát,

tamatio túlságos alkalmazása s a kifejezés szabadossága akadályozza a felhasználást, Terentius nagyon sokszor elhagyta a filozófiai elemet (v. ö. Ihne: Quæst. Ter.), vagy megváltoztatta az értelmet különösen az Epikurosra emlékeztető gondolatoknál. (V. ö. Nencini: De Terentio eiusque fontibus p. 44.)

¹⁾ Cic. Fin. II. 10, 31. simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum; de malis autem et bonis ab iis animalibus, quæ nondum depravata sint, ait optime indicari.

²⁾ Diog. L. X. 32.

³⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata 9, 1. V. ö. Diog. L. X. 138. Διὰ δὲ τὴν ἡδονὴν καὶ τὰς ἀρετὰς δεῖν ἀρεῖσθαι, οὐ δι' αὐτάς· ὁσπερ τὴν λατρικὴν διὰ τὴν ὑγίαν.

⁴⁾ Cic. Tusc. disp. III. 20, 48, ille a virtute summum bonum separavit.

⁵⁾ Diog. L. X. 138 ὁ δ' Ἐπικουρος καὶ ἀχώριστόν φησι τῆς ἡδονῆς τὴν ἀρετὴν μόνην.

⁶⁾ Seneca epist. 85, 18, Clemens Alex. Strom. II. 21. p. 178, 51. Syll.

⁷⁾ Diog. L. X. 122.

⁸⁾ Cic. Fin. I. 19, 63 a fizika haszna: fortitudo contra mortis timorem, constantia contra metum religionis, sedatio animi omnium rerum occultarum ignoratone sublata, moderatio natura cupiditatum generibusque earum explicatis (Zeller III. 1. 384. l.)

geometriát lenézte, nem is értett hozzájuk.¹⁾ A zene, költészet elméletét s a retorikát értékteleneknek nyilvánította.²⁾ Hasonlóképen járt a dialektika, a büszke görög tudomány.³⁾ Ebben a tekintetben túlzásba ment. Egyik levelében, azt írta:⁴⁾ *Παιδείαν δὲ πᾶσαν, μακάριοι, φεύγετε*. Úgy hogy ellenségei szerették őt a műveltség, képzettség ellenségének feltüntetni. A valóság pedig az, hogy Epikuros csak a hasznót, gyönyörűséget, életboldogságot teremtő tudás létjogosultságát ismerte el. Az is biztos, hogy ez nem emelkedett felfogás s messze áll amaz önzetlenségtől, melyet a tudomány művelőitől kíván. Mindazonáltal nem lehet Epikurost a tudomány ellenségének mondani általában, mert azt a tudást, a mely a boldog élet berendezését elősegítette, megbecsülte.⁵⁾ Hasonlóképen fogja fel a mesteriségek, művészetek szerepét. A *τέχνη* meghatározásában ott van a *συμφέρον* fogalma.⁶⁾ Mindennel szemben a hasznos a főszempont, ez pedig az ő terminológiájában az, a mi gyönyörrel jár s a boldogságot elősegíti.

Menandernél megtaláljuk Epikuros filozofiájának alapgondolatát: minden, a mi a nap alatt él, a gyönyör rabszolgája.⁷⁾

ἀπανθ' ὅσα ζῆ καὶ τὸν ἥλιον βλέπει
τὸν κοινὸν ἡμῖν, δοῦλα ταῦτ' ἐστ' ἡδονῆς.

A fájdalom ép olyan fontos szerepet játszik nála, mint Epikurosnál. Ez a legnagyobb rossz, ez mérgezi meg az életet, ezt kell minden áron távoltartani, hiszen úgysígon rövid az élet.⁸⁾

ἀεὶ τὸ λυποῦν ἀποδίδωκε τοῦ βίου
μικρόν τι τὸ βίου καὶ στενὸν ζῶμεν χρόνον.

Epikuros érvének erejét alapvető principiumának megállapításánál a természetből meríti: a természet törvénye szerint, elmélkedés nélkül minden élő lény a gyönyör felé tart. Fontos itt ennek az érvnek milyensége: a természetben látható törvényszerűség az emberre alkalmazva. Ennek a gondolatnak visszhangját Menander töredékei közt nem halljuk. Ez a gondolat egy filozofiai rendszerben, mint áthidalás, nagyon jól érvényesül, Menander azonban nem említi a ránk maradt

¹⁾ Sext. Math. I. 1. Cic. Fin. I. 6, 20.

²⁾ V. ö. Zeller III. 1. 382 l.

³⁾ Cic. Acad. II. 30, 97, ab Epicuro, qui totam dialecticam et contentum et irridet.

⁴⁾ Diog. L. X. 6.

⁵⁾ Cic. Fin. I. 21, 71. qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod nullam eruditionem duxit, nisi quæ beatæ vitæ disciplinam iuvaret. An ille tempus aut in poetis evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas, omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quæ et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil afferent, quo iucundius, id est, quo melius viveremus, eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam, tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret?

⁶⁾ Scholiasta Dionysii Thracis B. A. G. p. 649, 26.

⁷⁾ Fr. 611. — ⁸⁾ Fr. 410.

töredékek közt, mert a költőt inkább csak a gyakorlati morál végső, elméleti résztől megtisztult szabályai érdeklik.

Az erény eszköz voltát félreérthetetlenül Epikuros értelmében említi Menander. Ez a legnagyobb fegyvere a halandóknak:¹⁾

Ὅπλον μέγιστόν ἐστιν ἡ ῥετὴ βροτοῖς

a jól elrendezett élet ennek gyümölcse.²⁾

Καρπὸς γὰρ ἀρετῆς ἐστὶν εὐτακτοῦ βίος.

Sűrűn fordul elő a bölcsesség dicsérete, melynél becsebb szerzemény nincs:³⁾

Οὐκ ἔστι σοφίας κτῆμα τιμιώτερον.

még a gazdaságnál is többre becsülendő:⁴⁾

Σοφία δὲ πλούτου κτῆμα τιμιώτερον.

A bölcsesség szempontjából nagyon fontos a műveltség. Ezt a pontot Menander sokkal inkább hangsúlyozza, mint Epikuros. Láttuk Epikuros hasznossági szempontját. Ez a szempont természetesen nagyon megszorítja a művelendő tudományok körét⁵⁾, mert csak annak van értéke, a mi a boldog életet elősegíti.

Menander nem emeli ki annyira a műveltség *hasznos* voltát, de kiválóságát, nagy szerepét az emberi életben számtalanszor elismeri. Ez az emberek elidegeníthetetlen szerzeménye,⁶⁾ a legszebb birtok,⁷⁾ a kikötő,⁸⁾ hol megpihenhetünk, az élet botja,⁹⁾ mire támaszkodhatunk. Tiszteletet szerez,¹⁰⁾ szelidíti az erkölcsöket,¹¹⁾ élesíti az észet.¹²⁾ Nem kell tehát szégyenleni a tanulást,¹³⁾ még az öreg ember is szép dolgot cselekszik, ha megtanulja, a mit nem tudott.¹⁴⁾ Ezek a gondolatok semlegesek, nem árulnak el semmi Epikurostól kapott fordulatot. Közhelyek voltak már régen, Euripides is sok hasonló eszmét hirdetett színpadjáról.

Látjuk eddig is, hogyan símulnak Menander reflexiói Epikuros etikai rendszeréhez. Az Aristipposztól kölcsönzött alapvető gondolat világosan megvan Menandernél, s az a fontos, az epikureismust a stoicismustól élesen elhatároló felfogás, hogy az erény csak eszköz, szintén Epikurosra vezethető vissza.

II. Tovább haladunk Epikuros rendszerének taglalásában. Melyik a legelemibb, a legalapvetőbb gyönyör, a többinek gyökere, a kiinduló pont, hova minden visszavezethető? Epikuros bátran kimondja:¹⁵⁾

ἀρχὴ καὶ βίῃς παντὸς ἀγαθοῦ ἡ τῆς γαστρὸς ἡδονή· καὶ τὰ σοφὰ καὶ τὰ περικτὰ ἐπὶ ταύτην ἔχει τὴν ἀναφοράν.

¹⁾ ΓΝΩΜΑΙ ΜΟΝΟΣΤΙΧΟΙ ex quinque codicibus mss. ductæ (Meineke-Dübner) Paris, Firmin-Didot 433.

²⁾ M. 218. — ³⁾ M. 416. — ⁴⁾ M. 482. — ⁵⁾ Cic. Fin. I. 21, 71. —

⁶⁾ M. 2. — ⁷⁾ M. 275. — ⁸⁾ M. 312. — ⁹⁾ Supplementum ex Aldo 15. —

¹⁰⁾ Suppl. 84. — ¹¹⁾ M. 41. — ¹²⁾ M. 403. — ¹³⁾ M. 415. — ¹⁴⁾ M. 279. —

¹⁵⁾ Athenæus XII. p. 5467.

Ez az a híres tétel, mely mindig botrányköve maradt az epikureizmus ellenfeleinek. Pedig a ki meg tudta érteni egy filozófiai rendszer keletkezését, csak szigorú következetességet lát ebben a fordulatban. Epikuros nem hátrált meg alapelvének logikai következményei elől. Leszállt a legmélyebb pontra, hol azonban legbiztosabban vetheti meg lábát. Ettől a ponttól kezdve rendszere folyton emelkedni fog s a legszűkebb, a legelemibb, mondhatjuk legáltalibb gyönyörűségek egyikétől fogja fölfelé hajtani rendszerét, esetleg a legmagasztosabb elvekig a logika segítségével.

Guyau megjegyzi, hogy az újabbkori utilitaristák közt hasonló következtetésre jut Spencer Herbert. Szerinte a legbonyolultabb szociális, morális jelenségek végső analysisben kis számú alapvető érzésre, eszmére mennek vissza. Ezek leszámaztak az érzékek által szerzett tapasztalatokból. Az érzékek őse a tapintás. A tapintás kapcsolatban van az élet legfontosabb jelenségeivel, az integrálódással s anyagvesztéssel, melyeknek elsőrangú szerve a gyomor.

Minden gyönyör önmagában jó.¹⁾ Csakhogy sok gyönyör a fájdalom csíráját hordozza magában. Nem tesz semmit, mondja Aristippos, minden gyönyörűséget szakíts le gondolkodás nélkül. Epikuros bölcsse nem így gondolkodik. Fontolóra veszi minden gyönyör előtt, mit rejt magában, nem jár-e vele nagyobb fájdalom, mint gyönyör. S inkább megfosztja magát a futó pillanat kellemes voltától, hogy a jövő szebben alakuljon, sőt önként fáradozást, kellemetlenséget vállal, ha későbbi gyönyört remélhet.²⁾

Az epikureista tehát néha a jót rossznak veszi, a rosszat jónak s e szerint viselkedik.³⁾ Természetesen az értékek megállapításában nagy szerepe van az észnek, a belátásnak.⁴⁾

De megvalósítható-e a boldogság? Hiszen a fájdalom oly könnyen elérhető, nem is kell utána járni, mindig nyomunkban van. Hiszen még a boldogság útja is fájdalom! Mi tehát az eljárás? Meg kell egyszerűsíteni a boldogságot. Hozzáférhetővé kell tenni mindenki számára. Számítani kell a gyönyör fogalmából minden nehezen megszerezhető elemet, minden olyant, a mi nem tőlünk függ. Gazdagság, kényelem, fényűzés, nagy tisztaságok, kitüntetések mind csak esetlegeségek, nem feltétlenül szükségesek a boldogsághoz. Uralkodjunk vágyainkon, hogy fejünkre ne nőjjenek s életünk nyugalalmát ne zavarják. Így Epikuros *gyönyöre* tulajdonképen csak filozófiai műszó,

¹⁾ Diog. L. X. 141. Οὐδεμία ἡδονὴ καὶ' ἐαυτὴν κακόν.

²⁾ Aristocles Eusebii præp. evang. XIV. 21. 3. p. 769 a. συμφέρει τῶνδὲ τινων ἀπέχεσθαι τῶν ἡδονῶν, ἵνα μὴ ἀλγῶμεν ἀλγῆδόνας χαλεπωτέρας. ἄμεινόν ἐστιν ὑπομείναι τοῦσδε τινὰς τοὺς πόνους, ὥπως ἡσθῶμεν ἡδόνας μείζους.

Diog. L. X. 129. καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σύμφυτον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πᾶσαν ἡδονὴν ἀρούμεθα, ἀλλ' ἐστὶν ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς. ἐκ τούτων ἐπηταὶ καὶ πολλὰς ἀλγῆδόνας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθεῖ πολὺν χρόνον ὑπομείναισι τὰς ἀλγῆδόνας.

³⁾ Diog. L. X. 130. χρώμεθα γὰρ τῷ μὲν ἀγαθῷ κατὰ τινὰς χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ ταμπάλιν ὡς ἀγαθῷ.

⁴⁾ Diog. L. X. 144. Βραχέα σοφῷ τύχη παρεμπίπτει, τὰ δὲ μέγιστα καὶ κυριώτατα ὁ λογισμὸς διόκησεν κατὰ τὸν συνεχῆ χρόνον τοῦ βίου.

a valóságban ez a gyönyör rideg, sőt száraz.¹⁾ Valóban a «gyönyör» tana alig különbözik másban a szigorú stoikus tantól ezen a ponton, mint terminus technicusban. Seneca kifejezése szerint szent, helyes, sőt szomorú tan Epikurosé, s igaz követői nem érdemlik meg azt a sok rágalmat, a mélyet rájuk szórnak.²⁾

Céljának megfelelően Epikuros osztályozza a vágyakat. Háromfélék: 1. természetesek és szükségesek, 2. természetesek, de nem szükségesek 3. sem nem természetesek, sem nem szükségesek.³⁾ A természetesek a ki nem elégített szükségletekből származó fájdalmakat szüntetik meg: ilyen pl. az étel és ital vágya. A második fajta vágy csak az élvezet tarkítására, változatossá tevésére irányul. Harmadik sorban jön a hiábavalóságok áhítása, mint a kitüntetések, hírnév, szobor stb. Az első fajtájú vágyak könnyen kielégíthetők. A harmadik pont alatt lévőket örökre száműzni kell. A középsők kielégítését, vagy ki nem elégítését bízzuk a belátásra. De vigyázzunk, nagy hevességgel ne ragaszkodjunk hozzájuk, mert könnyen szükségletekké válhatnak. Csak a feltétlenül szükséges dolgok fontosak, így a táplálék.

Íme visszajutottunk Epikuros filozófiájában egy nagy emelkedés után a kiindulópontoz. De milyen másképpen hangzik most már az a szabály, hogy a boldogsághoz elsősorban a táplálék szükséges s hogy alapvető gyönyör a has gyönyöre. Epikuros ezt a magában érdes képzetet úgyszólván megfosztotta minden durvaságtól s ő maga mondja, ha árpakenyere s vize van, kész magával Zeus-szel vitatkozni a boldogságról.⁴⁾

Így szabadította meg Epikuros az embereket számtalan nehezen kielégíthető vágytól. De egy pillanatra úgy látszik, mintha evvel egész filozófiai rendszere elakadt volna. Nincsenek már felesleges vágyak, de ezzel megszűnt az a gyönyör, mely a vágy kielégítését kíséri. Gyönyör nélkül nincs boldogság, boldogság nélkül sivár az élet. Mert mit ér az élet, ha csak oly gyönyört várunk tőle, milyent a legszerényebb táplálékok adnak?

Más fogalmazást ad tehát Epikuros a boldogságnak egy rendkívül subtilis logikai művelettel. Nem a kielégítésben van a gyönyör, hanem a vágy kielégítése után beálló nyugalomban, az egész szervezet zavartalanosságában. Ez a *ἡδονὴ καταστηματική*.⁵⁾ Mert a vágy mozgás, a mozgás célja a nyugalom. Ez a nyugalom, a fájdalom hiánya, a legfőbb gyönyör: a voluptas constitutiva.⁶⁾ Ez a legfőbb

¹⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata C. 12. 4. vitiis dediti eo concurrunt, ubi audiant laudari voluptatem; nec aestimant, voluptas illa Epicuri — ita enim mehercules sentio — quam sobria ac sicca sit, sed ad nomen ipsum advolant quærentes libidinibus suis patrocinium aliquod ac velamentum.

²⁾ Seneca dial. VII. ad Gallionem de vita beata C. 13. 1.

³⁾ Diog. L. X. 149.

⁴⁾ Aelianus var. hist. IV. 13. (Stob. flor. XVII. 30.) ὁ αὐτὸς εἰλεγεν εἰσιμῶς ἔχειν καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας διαγωνίζεσθαι μᾶλλον ἔχων καὶ ὕδωρ.

⁵⁾ Olympiodorus in Plat. Philebum p. 274 Stallb. καὶ ὁ Ἐπικουρὸς λέγει τὴν κατὰ φύσιν ἡδονήν, καταστηματικὴν αὐτὴν λέγων.

Philo legis alleg. III. 54. t. I. p. 118. Mang. τὰς λέγουσι καταστηματικὴν εἶναι τὴν ἡδονήν.

⁶⁾ Diog. L. X. 136. Ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία, καταστηματικαὶ εἰσιν ἡδοναί.

gyönyör nem fokozható.¹⁾ Minden cselekedetünk oda irányuljon, hogy fájdalmat ne szenvedjünk, hogy életünket zavartól mentessé tegyük. Ha ezt elértük, a lélek zavara feloldódik.²⁾ Az élvezetre csak akkor van szükségünk, ha hiánya folytán fájdalmat érzünk. Ha nyugalomban vagyunk, semmi szükségünk rá.³⁾ Így helyezi át Epikuros a boldogság eszközét az egyén kezébe. Tőlünk függ minden, nem a külső körülményektől: Epikuros bölcsé még Phalaris tüzes bikájában is jól érezné magát.⁴⁾

A továbbfejlesztés Epikurosnál szükségessé tette az áthidaló gondolatokat, melyeknél nem állapodik meg, mert csak kapcsoló szerepük van rendszerében. Ilyen gondolat például, hogy a has gyönyöre a gyökere minden boldogságnak. Láttuk, mivé alakult át ez a gondolat, hogyan vesztette el érdekességét, hogyan lett kiindulópontja egy sokkal magasabb régiókba vezető eszmesorozatnak.

Menander nem filozofus, neki nincs rendszere. Természetesen ez az átmeneti gondolat, melynek csak a rendszer kialakításában van szerepe, számára nem fontos. Nem is találjuk nyomát a töredékek közt. Annál gazdagabban van képviselve Menandernél az a fordulat, mely ezután az áthidaló gondolat után Epikuros filozófiájának egyik legjellegzetesebb tétele Aristippos-szal szemben. Menander sem hajhász, feltétlenül, válogatás nélkül minden gyönyört, mint Aristippos teszi. Tudja, hogy a gyönyör a szerencsétlenség forrása,⁵⁾ s különösen akkor okoz kárt, ha időszerűtlen.⁶⁾ Sokat bánkódunk a gyönyörök miatt,⁷⁾ de az okos ember nem lesz zsákmánya,⁸⁾ mert tudja, hogy a józanság a legjobb,⁹⁾ s hogy a legtöbb bajnak, a mely az életben ránk tör, magunk vagyunk okai.¹⁰⁾ Kerülni kell az olyan gyönyört, mely később bajt hozhat ránk:¹¹⁾

φεῦγ' ἡδονὴν φέρουσαν ὕστερον βλάβην,

mondja Menander szinte Epikuros szavaival.

A gyönyör értékelésével összekötött gondolat: a fájdalom vagy a lemondás, fáradozás felhasználása a jövő érdekében már nincs olyan határozottan Epikuros értelmében kifejezve. Sokszor közel jár hozzá, de nem olyan formában, hogy Epikuros hatására ismerhetnénk. Egyik töredéke azt a felfogást árulja el, hogy a rossz és jó együtt jár az életben, s hogy a természet a rosszból is tud jót létrehozni.¹²⁾ A kedvezőtlen sors nem feltétlenül rossz, alkalom lehet a jóra.¹³⁾ Mert a szenvedés tanítómestere az embernek, mondja Menander abban a híres sorban, mely Goethe önéletrajzában jelígeje lett.¹⁴⁾ Az ész, a

¹⁾ Cic. Tusc. III. 20, 47 idem ait non crescere voluptatem dolore detracto, summamque esse voluptatem nihil dolere.

²⁾ Diog. L. X. 128. τοῦτου γὰρ χάριν ἅπαντα πράττομεν, ὅπως μὴτε ἀλγῶμεν, μὴτε ταρβῶμεν. ὅταν δὲ ἅπας τοῦτο περὶ ἡμᾶς γένηται, λύεται πᾶς ὁ τῆς τοχῆς χειμῶν...

³⁾ Diog. L. X. 128. τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρ-εῖναι τῇν ἡδονῇ ἀλγῶμεν. ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν, οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

⁴⁾ Seneca epist. 66, 18. Epicurus quoque ait sapientem, si in Phalaridis tauro peruratur, exclamaturum: dulce est et ad me nihil pertinet.

⁵⁾ M. 184. — ⁶⁾ M. 274. — ⁷⁾ Suppl. 117. — ⁸⁾ M. 518. — ⁹⁾ M. 505. — ¹⁰⁾ M. 419. — ¹¹⁾ M. 532. — ¹²⁾ Fr. 407. — ¹³⁾ Fr. 306, Suppl. 27, M. 338, M. 176, M. 149. — ¹⁴⁾ M. 422.

belátás szerepe azonban Menandernél is rendkívül fontos a jövő alakítása szempontjából. A kinek legtöbb esze van, az látja mindig legjobban a jövőt,¹⁾ az a legjobb tanácsadó, ez tudja legjobban megfékezni a lelket,²⁾ az eszes ember tud csak igazán szépen élni javaival,³⁾ csak ő tudja elviselni a szerencsétlenséget és sorscsapást,⁴⁾ míg az esztelenség minden rossznak forrása.⁵⁾ Az ész a derék emberek istene,⁶⁾ minden körülmények közt ennek kell kormányozni az életet.⁷⁾

Epikuros híres osztályozásának, mely Cicerónak is tetszett, s mely a vágyakat három csoportba osztja, semminemű említését nem találjuk a töredékek közt. Ez az elvont részlet, mely csak a belőle levonható következtetések kedvéért foglal el oly fontos helyet Epikuros filozofiai rendszerében, Menandert nem érdekli. Annál fontosabbak a belőle levont következtetések. A boldogság fogalmának egyszerűsítése Menandernél is megvan. Nem meglepő, hogy a vagyon után való áhítozást igyekszik elsősorban, szinte kizárólagosan kiküszöbölni, hiszen ez összefoglaló vágy, benne van majdnem minden, a mi Epikuros szerint hiábavaló. Mert csak egy sajátos lelki állapotban lévő emberek kívánják a vagyont a vagyonért, a rendes mégis az, hogy a pénz eszköz. A *Κιθαριστής* egyik töredékében⁸⁾ a gazdagok nyomorúságáról hallunk. Egy másik töredék személye bevallja, hogy gazdag, de boldognak nem mondhatja magát.⁹⁾ Sokkal többet ér zavartalanul élni szegényesen, mint gondokkal terhesen gazdagnak lenni.¹⁰⁾ A lelket kell gazdagítani, ebben van az élet boldogságának súlypontja.¹¹⁾

Nagyon gazdagon fejlődik tovább ez a gondolat Menandernél a legkülönbözőbb szempontokból megvilágítva. Minek a pénz? Sok mindent megszerezhetünk vele, de a haláltól nem ment meg. Miért nézi le a gazdag a szegényt? Inkább mutassa magát érdemesnek a gazdagságra.¹²⁾ Hiszen akármennyi földed van, halóporodban három-négy könyöknyivel beéred.¹³⁾ A kapzsiság megrontja az életet. Minden törekvés gonddal jár,¹⁴⁾ de a pénzvágyó valósággal rabszolga.¹⁵⁾ A telhetetlenség rossz és rút dolog,¹⁶⁾ sőt kockázatos, az ember elvesztheti azt is, a mije van.¹⁷⁾ Az ilyen irigy ember készakarva szerez magának kellemetlenséget.¹⁸⁾ De van az éremnek másik fele is. Ha a gazdagság sok bajjal jár, ha az utána való szertelen törekvés nem jogosult, sőt nem is megokolt, viszont az sem tagadható, hogy a szegénység nyomasztó s nem kevésbé teheti tönkre az élet boldogságát, mint a gazdagság. A gazdag ember, ha vagyonával okosan tud élni, nagyon szépen rendezheti be életét, de mit csináljon a szegény, ha nincs mitől élni. Epikuros ezen a ponton eléggé gyorsan átsiklik. Tanácsolja, hogy a nélkülözés ellen védekezzünk, de behunyja szemét sok gondolkodásra csábító, nyugtalanságot okozó jelenség előtt. Rendszere jól megalapozott, logikusan fejlesztett, de a boldogság érdekében a bonyolult problémákat, melyeket az élet felvethet, vagy nem kérdezi végig, vagy egyszerűsíti. Általában észrevehető, hogy sokat rábíz az embereknél egy kis jóindulatú önámításra. Menander idealista, de

¹⁾ Fr. 225. — ²⁾ M. 549. — ³⁾ Fr. 114. — ⁴⁾ Fr. 556. — ⁵⁾ M. 224. — ⁶⁾ Fr. 14. V. ö. Eurip. fr. 1018. — ⁷⁾ Epitr. 126—128. (Körte.) — ⁸⁾ Fr. 281. — ⁹⁾ Fr. 612. — ¹⁰⁾ Fr. 588. — ¹¹⁾ Fr. 1094. — ¹²⁾ Fr. 301. — ¹³⁾ Fr. 1099. — ¹⁴⁾ Fr. 189. — ¹⁵⁾ M. 36. — ¹⁶⁾ M. 277, 561. — ¹⁷⁾ Fr. 557. — ¹⁸⁾ Fr. 634.

illúziók nélkül. Jobban szeme közé nézett az életnek, megforgatja a dolgokat minden oldalról, nem csoda, hogy a szegénységet nem látta mindig olyan rózsás színben, mint Epikuros. Nem tagadja meg a régi görög gondolatot, melyet már Herodotos kifejezett, hogy a szegény föld bátrakká neveli az embereket,¹⁾ de ismeri a másik híres mondást is, melyet egy makedoniai Fülöpről szóló adoma más fordulattal tett közkeletűvé, t. i. hogy az arany még az alvilág kapuit is megnyitja.²⁾ Nagyon szép hasonlattal világítja meg a szegény ember helyzetét a gazdag mellett. Mint a kórusban vannak olyanok, kik nem énekelnek, csak a számot töltik be, ép úgy a szegények csak a helyet töltik, de igazában csak a gazdagok élnek.³⁾ Nincs a szegény embernél szerencsétlenebb. Dolgozik, fárad s a hasznót más teszi el.⁴⁾ Még ha igazat beszél, sem hisznek neki, mert azt gondolják, nyereség kedvéért tesz mindent.⁵⁾ Rokona nem akar senki sem lenni, félnek, hogy esetleg valamit kér.⁶⁾ Lelke félénk lesz, mindenkire gyanakszik s csekély eszközeivel az élet kényelmetlenségeinek nem tud ellenállni.⁷⁾ Hát még a koldulás milyen megalázó! Inkább érdemes meghalni, ha fájdalom nélkül élni nem lehet.⁸⁾ Íme Menander nem siklik át a szegénység kérdésén olyan könnyen. Több oldalról megvilágítja. Alkalma lehetett rá bőven a drámai helyzetek folyamatán

Mit szól Menander Epikuros másik tételéhez, mely szerint a legfőbb boldogság a fájdalom hiánya? Nevezetes tétel, jellemzi Epikuros rendszerét, melyben egyik sarkalatos pont. Menandernél is megtaláljuk többféle alakban kifejezve. A ki nem szenved, szerencsésnek mondhatja magát,⁹⁾ a fájdalomtól való mentesség az élet kikötője.¹⁰⁾ A fájdalom Menander szerint is a legnagyobb rossz.¹¹⁾ De a költő megint jobban szétszórja a fényt, nemcsak egy pontot világít meg, mint Epikuros. A filozofus követőit a boldogság útjára vezeti. Ezt a boldogságot egyszerűsítette, a fájdalom hiányával azonosította, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen. Szerinte a fájdalmat könnyű távoltartani, csak csekély számú, jóformán semmi erőfeszítést nem kívánó szükségleteinket elégítsük ki s Zeus szel vitázhatunk a boldogságról. Ilyen könnyű volna a dolog? — kérdik Menander személyei. Az biztos, hogy a boldogsághoz nem kell vagyon, hanem a lélek gazdagsága; az is kétségtelen, hogy a fájdalom hiánya már boldogság, de a szegénység is nagy akadály a boldogságnak, s a fájdalom hiánya nem olyan egyszerű dolog, mint első pillantásra látszik. Az akarat sok mindenre képes, szerezhethet gazdagságot, tudományt, megőrizheti az egészséget, de a fájdalomtól való mentesség nem függ tőle. Hiszen nemcsak a rossz, hanem még a kedvező dolgok is nyugtalanítanak.¹²⁾ Ember létünkre nem is szabad az istenektől fájdalomtalan életet kérnünk, hanem béketűrést. A fájdalom csak a halálban szűnik meg: vagy isteneknek kellene lennünk, vagy meghalnunk, ha nem akarunk szenvedni.¹³⁾ Nem könnyű tehát halandó embernek fájdalom nélkül élni.¹⁴⁾ vagy éppen lehetetlen.¹⁵⁾

Nyilvánvaló változásnak van tehát alávetve a különösen Epikurost jellemző gondolat, hogy a boldogság a fájdalom hiánya.

¹⁾ Fr. 63. — ²⁾ M. 538. — ³⁾ Fr. 165. — ⁴⁾ Fr. 597. — ⁵⁾ Fr. 93. — ⁶⁾ Fr. 8. — ⁷⁾ Fr. 9. — ⁸⁾ Fr. 14. — ⁹⁾ M. 509. — ¹⁰⁾ M. 318. — ¹¹⁾ Fr. 667, 668. M. 414. — ¹²⁾ Fr. 539. — ¹³⁾ Fr. 549. — ¹⁴⁾ M. 58. — ¹⁵⁾ M. 419.

Epikuros itt megáll, bezárkózik rendszerébe, elfordítja szemét az élettől, a közönséges embertől s csak a bölcsét látja, az ember eszményét, kinek illúzióin az élet minden támadása megtörik. Menander sokkal aggodalmaskodóbb s egész fölfogása visszhangozza: ember létedre fontolóra kell venned az emberi dolgokat.¹⁾

III. Epikuros tanának fejlődésében új fejezethez értünk. Eddig a gyönyörnél csak a testről volt szó, minden evvel kapcsolódott. Láttuk azonban, mily sajátos fogalmazást adott Epikuros a boldogságnak, mikor azt majdnem minden anyagi elemtől elvonatkoztatta. Ezen az úton továbbhaladván, új fordulattal találkozunk ismét.

A legnagyobb gyönyör a fájdalom hiánya. Ez volt az utolsó szó eddig Epikuros filozofiájában. A boldogság az *ἀταραξία*. De a test vagy a lélek *ἀταραξία*-ja fontosabb-e? A léleké, mondja Epikuros, mert a lélek emlékezik és remél. A test gyönyöre vagy fájdalma kizárólagos, ugyanabban az időpontban nem variálható, míg a lélek gyönyörét fokozza, fájdalmát enyhíti az emlékezés és a remény, a test fájdalmát befolyásolhatja, sőt megsemmisítheti a lélek gyönyöre.²⁾ Ha tehát a lélek gyönyöre az igazi állandó gyönyör, melynek szabályozása tőlünk függ, természetesen ezt kell biztosítanunk. Minden zavart lehetőleg távol kell tőle tartanunk. A lélek legnagyobb zavarai a félelemből származnak. Fél az ember az istenek hatalmától, szélselyétől, a végzet hajlíthatatlan voltától, a haláltól.

Legfőbb oka a félelemnek a tudatlanság, a tapogatózás. Vannak örök kérdések, az emberiség felvetette őket, s különböző korokban különböző módon, de végérvényesen soha sem oldotta meg. Mi a viszonyunk a körülöttünk lévő világgal, mi lesz velünk a halál után?

Az első kérdésre a görögség kétféle feleletet adott. Az egyik szerint minden körülöttünk rajzó jelenség s mi magunk is alá vagyunk vetve az istenek hatalmának, gondviselésének, sőt szélselyének vagy akár irigységének. A másik szerint minden fölött, még az istenek fölött is uralkodik a végzet, az előre megállapított, megmásíthatatlan vak kényszerűség. Egyik nézet sem vigasztaló: Epikuros mindkettőt elvetette következményeikkel egyetemben. Elsősorban írtóháborút indít a különféle babonák ellen. Valóságos fekélye volt a babonáság az antik léleknek s a mi még csak fokozta a bajt, maga a hivatalos vallás a jóslások különféle módjait, az istenek akaratának kifürkészését még előmozdította, gyakorlatával szentesítette. Ez ellen küzd Epikuros nagy erővel.³⁾ Minden ilyen csak tudatlanságon alapul. Az emberek azt hiszik, hogy az istenek befolyásolják sorsukat, hogy akaratuk van a földi dolgokkal szemben s azt esetleg elárulják. Ez nem így van — mondja Epikuros. Az istenek egyáltalán nem törődnek az emberekkel. Létük bizonyos, hiszen minden népnek van valami képzelete róluk. Ilyen általános tény egy pozitívista előtt nagy argumentum.⁴⁾ Elég részletesen megállapít néhány tulajdonságot az istenekről: milyenek általában, bírnak-e reális léttel, hasonlítanak-e az

¹⁾ M. 1.

²⁾ Cic. Tusc. Disp. V. 34, 95. Diog. L. X. 137.

³⁾ Cic. de nat. d. II. 65, 162. De divin. I. 3, 5.

⁴⁾ Cic. de nat. d. I. 16, 43.

emberekhez? Tiszteletükre vonatkozólag nagyon határozott. Ő maga járt elő jó példával az ájtatosságban. De minden érdek nélkül volt jámbor tisztelettel eltelve az istenekkel szemben, nem várt tőlük semmit, mert meggyőződése szerint az isteneknek semmiféle befolyásuk a világ alakítására, kormányzására, fenntartására nincs.¹⁾ Ők boldogok, boldogságukat csak zavarná mindaz a gond, a mivel a közhit megtiszteli őket. Az az istentelen, ki az ilyeneket elhiszi róluk.²⁾ Ha így van a dolog, nem kell félni az istenektől, de remélni sem kell tőlük semmit. Feleslegesek mindazon eljárások, melyeknek célja a fölöttünk lévő hatalmak akaratának kikutatása. Ezeknek az emberekkel szemben semmi akaratuk nincs. A bölcs csak önmagában bízik s nem fél semmitől, mert tudja a dolgok összefüggését, a jelenségek eredetét. Tudja, hogy nem az istenek szabályozzák az életet, hanem az ész. Itt újra visszatér Epikuros filozófiája egy olyan pontra, melyet nagyon szeret hangsúlyozni.

Még nagyobb energiával küzd Epikuros a végzet ellen. Tagadja ennek a természetbölcselők által ápolt, a közhit által elfogadott hatalomnak létezését s ha már választani kellene a fátumba vagy az istenek hatalmába vetett hit közt, inkább az utóbbit választaná, mert az istenek még kérlelhetők, de a végzet hajlíthatatlan s vak.³⁾ Nem uralkodik felettünk végzet, szabadok vagyunk tetteinkben, magunk intézzük sorsunkat.

Ennek a kérdésnek taglalásánál vissza kell mennünk Epikuros fizikájára, mert e morális jellegű tétel megoldásánál segítségül hívta a természettudományt. Főgondolata, hogy az ember és világ homogén. Atomok, ugyanolyan kvalitású apró elemek alkotják mindkettőt. Ez a gondolat nem új, megvan Leukipposznál, Demokritosnál. Epikurosig a mozgás oka valami külső hatalomtól kapott lökés. Epikuros hozzáveszi a súlyt, vagyis a nehézkedési erőt. De van még egy harmadik ok, az atomok akarata és képessége a megmozdulásra s az elhajlásra. Ez az Epikuros féle clinamen. Hogy ez a világban, az atomokban megvan, arra vonatkozólag legfőbb érve az emberi akaraton szerzett megfigyelése. Maga-magáról tudja, hogy nemcsak mozgatják, hanem mozdul is saját elhatározásából. Lucretius világosan kifejti ezt a gondolatot.⁴⁾

*Iamne vides igitur, quamquam vis externa multos
Pellat, et invitos cogat procedere saepe,
Præcipitesque rapi, tamen esse in pectore nostro
Quiddam, quod contra pugnare obstareque possit;
Cuius ad arbitrium quoque copia materiali
Cogitur interdum flecti per membra, per artus,
Et proiecta refrenatur, retroque residit?
Quare in seminibus quoque idem fateare necesse est,
Esse aliam, præter plagas et pondera, causam
Motibus, unde hæc est nobis innata potestas:
De nihilo quoniam fieri nil posse videmus.
Pondus enim prohibet, ne plagis omnia fiant
Externa quasi vi: sed ne mens ipsa necessum*

¹⁾ Cic. de nat. d. I. 16, 51. — ²⁾ Diog. L. X. 123. — ³⁾ Diog. L. X. 134. — ⁴⁾ II. 278 ssq.

Intestinum habeat cunctis in rebus agendis,
Et devicta quasi id cogatur ferre patique
Id facit exiguum clinamen principiorum
Nec regione loci certa, nec tempore certo.

Hogy a világban megvan a szabad akarat, azt Epikuros az ember analógiájával bizonyítja. Miután ezt a tételt az akkori fizika eredményei alapján a világban, a tüneményekben kifejtette, újra visszatér az emberhez s most evvel a megerősített tétellel támogatja az ember akaratszabadságát.

Az ember és a világ akaratszabadságából azonban nem következik, hogy minden össze-vissza, rend, szabályosság nélkül történhetik a világban s az életben. A természetben vannak törvényszerűségek, nincsenek csodák, de mindebből nem következik, hogy a vak, kérlelhetetlen végzet uralkodjék mindenütt. Midőn az atomok bizonyos törvények szerint csoportosulnak, csak saját belső alkotottságuknak engedelmeskednek, nem pedig külső kényszerűségnek. Épen így van az embernél. Saját belső alkotottsága szerint intézi ügyeit az életben. Nem lehet tehát semmit feltétlen bizonyossággal állítani a jövőre nézve, mert van egy kiszámíthatatlan tényező, a szabadság. Megsemmisül evvel a tétellel a jóslás.¹⁾ A másik következmény, hogy az ember az élet irányító dolgokban szabad, tehát felelős.²⁾ Mindebből következik, hogy a szerencsének kevés befolyása van a bölcs életére. Kell vele számolni, mert vannak külső, tőlünk független dolgok, de ezekkel könnyen felvehetjük a harczot.³⁾ Érje a bölcs embert bármilyen csapás, független marad vele szemben.

Mindezek a fejtegetések Epikuros rendszerében tekintélyes helyet foglalnak el. Itt kapcsolódik össze szorosan fizikája s etikája meg lehetős elvontan. Epikuros meg akarja menteni a boldogságot. Ebből a célból egyszerűsítette, székhelyét merész logikai fordulattal áttette a testből a lélekbe. Pedig ez az első pillanatra szinte élesen ellene mond filozófiája alapelvének, mely szerint legfőbb jó a gyönyör s érzékektől elvonatkoztatott gyönyör nincs. További haladásában bele-vonta a gyönyörbe az idő fogalmát, nagy fontosságúvá fejlesztette ki az emlékezés szerepét. Rendszere egyenes irányának azonban feláldozott sok megfigyelést, mert nagyon bízott az illúzió hatalmában. Így például épen az emlékezés szerepe Epikuros értelmében a boldogság szolgálatára nagyon kérdéses értékű. Ha pszichológiailag bírálata alá vonjuk ezt a tanát, mely szerint a szerencsétlenségben elmúlt örömeinkről való megemlékezéssel enyhítjük a jelen bajt, nem lehet neki feltétlenül igazat adni. Az emberi természet más. Dante sokkal emberibben mondja, hogy a szerencsétlenségben az elmúlt örömek emléke csak fokozza a bánatot. Menander is így gondolkodott. Összes töredékei közt nem találunk egyet sem, mely Epikuros értelmében szólna az emlékezés szerepéről. Egyetlen jelentősebb emlékezésről szóló fragmentuma épen Epikuros-ellenes. Nagyon józanul, a sors esélyeire való célzással mondja, hogy a szerencsében meg kell emlékezni a balsorsról:⁴⁾

¹⁾ Diog. L. X. 135. — ²⁾ Diog. L. X. 133. — ³⁾ Diog. L. X. 135. —
⁴⁾ Fr. 712.

ἐπὶν ἐκ μεταβολῆς ἐπὶ κρείττον γένῃ,
ὅτ' εὐτυχεῖς μέμνησο τῆς προτέρας τύχης.

Ez pedig épen nem illenék bele Epikuros filozofiájába, mely szerint a jelen örömeit a mult örömökre való emlékezéssel kell erősebbé, hatásosabbakká tenni.

Az idő Menandernél csak mint a bajok gyógyítója szerepel,¹⁾ mely mindent elsötétít s feledést hoz.²⁾ Hasonlóképen a remény sem egészen olyan szerepű Menander gondolatvilágában, mint Epikuros rendszerében. Epikuros csak arra gondol, hogy a reménynyel élni lehet a boldogság szolgálatára, Menander azt emeli ki, hogy a reménynyel vissza lehet élni. A szerencsétlen ember a reményhez menekül,³⁾ de ha ez a remény üres, kába, nem jogosult, akkor nagy baj.⁴⁾ Ilyen hiú remények azután üressé, biztos alap nélkül szűkölködővé teszik az embereket.⁵⁾

Αἱ δ' ἐπιλίδες βόσκουσι τοὺς κενούς βροτῶν.

Az ember esztelenségéből, a tünemények összefüggésének nem ismeréséből származik félelme. Fél az istenek szeszélyétől, a végzet vakságától, a szerencse befolyásolhatatlan, kiszámíthatatlan esélyeitől. Epikuros nagy készültséggel, logikai erőfeszítéssel igyekszik az embert minden boldogságát fenyegető érzéstől megszabadítani. Elsősorban a világ kormányzásának gondját elveszi az istenektől. Nem törődnek velünk, boldog ἀταραξίában élnek, nem zavartatják magukat a világ kormányzásának s az emberek sorsának kérdésével.

Menandernél is megtaláljuk ezt a nézetet, részletesen, határozottan kifejtve, azonban sajátos módon csak az Epitrepontesben, melyet már teljes érettségében írt. A Lefebvretől fölfedezett töredékek között összefüggő szövegben olvashatjuk.⁶⁾

- (Ov.) Οἷε τοσαύτην τοὺς θεοὺς ἄγειν σχολήν,
ὥστε τὸ κακὸν καὶ τὰ γαστὴν καὶ ἡμέραν
νέμειν ἐκάστω, Σμικρὴν; (Σμ.) λέγεις δέ τί;
(Ov.) σαφῶς διδάξω σ' εἶναι αἱ πᾶσι πόλεις,
ὅμοιον εἰπεῖν, χίλιαι τοισμῦρτοι
οἰκοῦ; ἐκάστην καὶ ἓνα τούτων οἱ θεοὶ
ἐκάστον ἐπιτίβουσιν ἢ σφῆζουσι; (Σμ.) πῶς;
λέγεις γὰρ ἐπιπονόν τιν' αὐτοὺς ζῆν βίον.
(Ov.) «οὐκ ἄρα φροντίζουσιν ἡμῶν οἱ θεοί;»
φῆσεις. — ἐκάστην τὸν τρόπον συνήρμισαν
προὔραρχον· οὗτος ἐνδον ἕτερον μὲν κακῶς
ἐπέτριψεν, ἂν αὐτῷ κακῶς χρήσῃς ἐκόν,
ἕτερον δ' ἔσωσεν. οὗτος ἐσθ' ἡμῖν θεός,
ὅτ' αἷτιος καὶ τοῦ καλῶς καὶ τοῦ κακῶς
πράττειν ἐκάστω· etc.

Ez a fölfogás Epikuros szellemét tükrözteti vissza. Csakhogy kétélű a gondolat. Megszabadítja az embereket egy szeszélyes, esetleg irigy felettes hatalomtól, de megfosztja a gondviseléstől. A gondviselés fogalma pedig vigasztaló minden körülmények közt; az em-

¹⁾ Fr. 677. — ²⁾ M. 545. — ³⁾ Suppl. 6. — ⁴⁾ Fr. 351. — ⁵⁾ M. 42.

⁶⁾ Koerte: Menandrea. Epitr. 544 ssq.

bereknek nem esik jól, ha igazságtalanul vagy általában nem kedvezően nyúl bele valami hatalom sorsukba, de megnyugtató, ha bízhatnak valamiben, ha törekvéseikben gyámoltót sejtethnek. Menander személyei nem fosztják meg magukat ettől a gondviselő, jóindulatú isteni hatalomban való hittől, a mely Menander gondolatvilágában, a töredékek nagy számát tekintve, jelentékeny szerepet játszott. Epikuros gondolata megvan tehát, a mint láttuk, de megvan az is, a mit Epikuros elejtett. A filozofus meg akarta szabadítani az embereket az istenektől való félelemtől. Gyökeres eljárást alkalmazott: megszüntette a gondviselést is, hogy következetes legyen s hogy semmiféle beavatkozást ne engedjen meg. Menander nem ennyire következetes. Gondolatvilága nem nyugszik bele föltétlenül ebbe az egy eszmébe, tovább néz, többet lát, meglátja s figyelemre méltatja, sőt érvényre juttatja az ellentétes fölfogást, mely minden filozofia ellenére a tömegnek hite. Azt lehetne mondani, egyik lábával előre lépett Epikuros filozofiájába, a másikkal azonban a tömeg tradíciójának, hitének talaján maradt.

A kegyes tettért jól vár egvik személye,¹⁾ hiszen az istenség gondját viseli a derék embereknek,²⁾ a rosszakat pedig megbünteti,³⁾ vagy nem segíti.⁴⁾ Figyelme mindenre kiterjed, mindent lát⁵⁾ s csendben cselekszik.⁶⁾ S nemcsak törődnek az istenek az emberekkel, hanem hatalmuk is van a segítségre. Az ő együttműködésükkel minden könnyen megy,⁷⁾ nélkülük nincs boldogság,⁸⁾ hatalmuk ellen hiába küzd a halandó.⁹⁾ De ha tiszteljük őket, minden jól megy,¹⁰⁾ mert jogos kívánságokra mindig figyelmesek.¹¹⁾ Felüti azonban ebben a föltétlen nagy bizalomban fejét a kételkedés szelleme. Az életet ábrázoló színpad személyeinek hite megrendül néha egy megmagyarázhatatlan nyugtalanító eset láttán, nem bíznak a biztos ítélőképeségben¹²⁾ s kérdik, vannak-e minden tekintetben igazságos istenek?¹³⁾

Érdekesen világítják meg Menander fölfogását azok a helyek, melyekben nem egyenesen az istenekről van szó, hanem a *θεός* értelme van jelentéstanilag többféleképp felhasználva. A mi jó, a mi derék, a mi hasznos vagy elterjedt, az az isten. Isten az ész,¹⁴⁾ az öntudat,¹⁵⁾ az az ember, a ki nem tesz semmi rosszat,¹⁶⁾ a szülők.¹⁷⁾ Egy helyütt a tápláló haza földjét nevezi istennek,¹⁸⁾ másutt az ideiglenes isten a szemérmatlenség.¹⁹⁾ Sőt egy ízben a pénzt, az aranyat és ezüstöt jelenti ki istenségnek, mert ezekkel mindent meglehet venni, még magukat az isteneket is.²⁰⁾ A mi az isteneknek szóló áldozatokat illeti, Epikuros az önzetlenséget sürgeti. A Menandernél találhatók nyomok szintén ez irányban vezetnek. A legszebb áldozat az istenfélelem,²¹⁾ az emberek rendesen önző érdekekből áldoznak csekély értékű dolgokat, hogy sokkal többet kapjanak vissza. Evvel a kalmár szellemmel szemben Menander nagyon gúnyos hangot használ.²²⁾

Az istenekről való, Epikurostól származó tan természetesen következménye volt a babona ellen megindított harcz. Ebben Menander is

¹⁾ Fr. 572. — ²⁾ Fr. 379, M. 126, 141, 142. — ³⁾ M. 14. — ⁴⁾ M. 242, 252. — ⁵⁾ Suppl. 61, 68. — ⁶⁾ Fr. 818. — ⁷⁾ Suppl. 34, M. 237. — ⁸⁾ M. 256. — ⁹⁾ M. 251, 249. — ¹⁰⁾ M. 229. — ¹¹⁾ M. 146. — ¹²⁾ Fr. 386. — ¹³⁾ Fr. 335. — ¹⁴⁾ M. 434. — ¹⁵⁾ Suppl. 17. — ¹⁶⁾ M. 234. — ¹⁷⁾ M. 238. — ¹⁸⁾ Fr. 13. — ¹⁹⁾ Fr. 257. — ²⁰⁾ Fr. 537. — ²¹⁾ M. 246. — ²²⁾ Fr. 319.

szívvel-lélekkel részt vesz. Nincs egészen egy véleményen Epikuros-szal az istenekről való nézetében, a gondviselést nem ejti el gondolatvilága, a mint láttuk, de azért a babonáságokat kiirtandóknak tartja. Nincs ebben semmi ellenmondás. Az istenekbe s a gondviselésbe vetett magasabb színvonalú hittel épen ellenkezik az a sok mindenféle mesterkedés, a mit az antik népek a régi vallásos hit hanyatlásával elfogadtak s gyakoroltak az istenek akaratának befolyása céljából. A *Ἱερεία*-ban egy olyan nőt visz színpadra, ki babonáságában Cybele papnője lett. Ebből a darabból az egyik töredék azt mondja, hogy az istenek akaratát nem lehet mindenféle szertartásokkal ide-oda rángatni.¹⁾ Nagyon élénken fejti ki egy másik töredékben azt a gondolatot, hogy a babonáság megmérgezi az emberi életet. Az állat boldogabb, mint az ember, mert csak természettől kapott sorsának terhét hordozza, míg az ember maga magát ijesztgeti mindenféle előjelekkel. Kiegészíti ezt még Epikuros értelmében, hogy a törvények, becsvágy, ambíció mind ilyen saját találmányú, nem természettől kapott rossz.²⁾ Az álom ellen épen az álommagyarázás, mint a babonáságra alkalmat adó jelenség miatt tör ki egyik személye.³⁾ A *Δεισιδαιμον*-ban, hol Menander erősen felhasználhatta Antiphanes egy vígjátékát,⁴⁾ úgy lát-zik főcélja volt a babonáság kigúnyolása. Innen maradt egy érdekes töredék:⁵⁾

ἀγαθόν τί μοι γένοιτο, πολύτιμοι θεοί!
 ὑποδοῦμενος τὸν ἱμάντα γὰρ τῆς δεξιᾶς
 ἐμβάδος ἀπέβηχ'· B. εἰκότως, ὦ φλῆναρε
 σαπρὸς γὰρ ἦν, οὗ δὲ μικρολόγος ἄρ' οὐ εἰκὼν
 καινὰς πρίσσαι.

A kuruzslás is a babonában gyökerezik. Ezt épen úgy nem kíméli, mint a babona többi fajtát. Mert a baj ellen igaz gyógyszer, nem hiábavalóságokat kell alkalmazni. Ebből a komédiából Meineke szerint sokat felhasznált Plutarchos egyik munkájában, melyet a babona ellen írt.⁶⁾ Különösen a nők voltak hajlandók mindenféle babonás cselekedetre. Egy Strabonnál megőrzött töredék szerint ötször is áldoznak naponként:⁷⁾

Ἐξόμμεν δὲ πεντάκις τῆς ἡμέρας
 ἐκὺμβάλλειν δ' ἐπὶ θεράπαιναι κύκλῳ
 αἱ δ' ὠλόλυσον.

Evvel a töredékekkel kapcsolatban Strabon is megjegyzi, hogy a nők a babonáságokban vezetnek. (Str. 7, 297.)

A végzetet Epikuros nagy gonddal semmisíti meg: Menander, úgy látszik, hisz benne, legalább néha. Nincs olyan véglegesen formulázott véleménye a dologról. Csak egy-két kevésbé fontos töredékünk van, melyekben a végzet, mint hatalom szerepel, de megvan, Epikurosnál pedig teljesen hiányzik:⁸⁾

Ἦν δὲ τῆς ἀνάγκης πάντα δουλοῦνται ταχύ.

¹⁾ Fr. 245. — ²⁾ Fr. 534. — ³⁾ Fr. 523. — ⁴⁾ Porphyry. Euseb. Praep. ev. 10, 3, 13. — ⁵⁾ Fr. 109. — ⁶⁾ Ceterum non dubitandum, quin multa ex hac fabula Plutarchus in suum de superstitione libellum derivaverit. ⁷⁾ Fr. 326. — ⁸⁾ Suppl. 96.

Egy más helyen:¹⁾

Τρία γὰρ ἔστι, δέσποτα
 δι' ὧν ἅπαντα γίνετ', ἢ κατὰ τοὺς νόμους,
 ἢ ταῖς ἀνάγκαις, ἢ τὸ τρίτον ἔστι τι.

A véletlen azonban Epikurosnál is megvan. Ez az a forma, melyben az atomok spontaneitása az embernek nyilatkozik. A bölcsnek számolnia kell vele. Nem sokat számít azonban Epikuros szerint az életben, csak eszköz a bölcs kezében, melylyel megfontolása szerint él. Az, a mit a tömeg szerencséének, véletlennek tulajdonít, tulajdonképen nem az. A véletlen szerepel ugyan, de következményeiben nem tévesztendő össze azokkal a dolgokkal, melyek a jellemnek folyamányai. Menander ugyanígy fogja fel a dolgot:²⁾

* Ἀνοία θνητοῖς δυστύχημ' αὐθαίρετον
 τ. στυγρὸν ἀδικῶν τὴν τύχην κατατιτῶ;

A szerencse tulajdonképen reális léttel nem bír, az takarózik evvel a fogalommal, ki nem képes természetét és jellemét kormá-nyozni.³⁾ Itt szinte megsemmisíti a szerencsét, hogy kiemelje sorsunk intézésében a ránk eső részt. Állandóbb nézete azonban, hogy a jellem s a szerencse közös munkája sorsunk.⁴⁾ Noha megvan tehát Menandernél a gondolat, hogy a szerencse tulajdonképen a jellem, dehát ez tőlünk függ-e? Nem, a drámaíró nem bízik annyira az ember akaraterejében s nem tartja föltétlenül biztosnak a véletlennel, a szerencsével, a sorssal szemben az emberi élet zavar-talan voltát. Nem úgy élünk, a hogyan akarunk, hanem a hogyan tudunk.⁵⁾

Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὥς θέλωμεν, ἀλλ' ὥς δυνάμεθα.

Mindnyáján szépen akarunk élni de nem vagyunk képesek erre,⁶⁾ mert a természet törvényei alól nincs menekülés.⁷⁾ Milyen kellemes volna az élet, ha a véletlen nem irigykednék,⁸⁾ de így semmi biztos az életben,⁹⁾ mert a véletlen kiszámíthatatlan, nehezen kezel-hető.¹⁰⁾ Míg Epikuros azt mondja, hogy a bölcsét a szerencse nem zavarhatja, addig Menander int, hogy emlékezzünk a közös emberi sorsra.¹¹⁾ S ez nála nemcsak annyit jelent, mint Epikurosnál, hogy az embernek csak azért kell számba venni a véletlent, hogy annál sikeresebben védekezhessék ellene. Epikuros feltételezi, hogy a véde-kezés föltétlen sikerrel jár a boldogság szempontjából, Menander látja, hogy néha a természet legbecsesebb adományait megrontja a véletlen.¹²⁾ Világosan mutatja a fölfogását egy nagyobb terjedelmű, fontos töredék, melyben kétségtelenül a szabadakaratot tagadja a költő.¹³⁾

Εἰ γὰρ ἐγένου σύ, Τρύφωνε, τῶν πάντων μόνος,
 ὅτ' ἔτικτεν ἡ μήτηρ σ', ἐφ' ᾧ τε διατελεῖν
 πράττων ἂ βούλει καὶ διευτυχεῖν αἰεὶ,
 καὶ τοῦτο τῶν θεῶν τις ὁμολόγησέ σοι,
 ὁρθῶς ἀγανακτήεις· ἔστι γὰρ σ' ἐψευσμένος.

¹⁾ Fr. 155. — ²⁾ Fr. 618. — ³⁾ Fr. 599. — ⁴⁾ Fr. 589. — ⁵⁾ M. 190. —
⁶⁾ M. 136. — ⁷⁾ M. 492. — ⁸⁾ M. 563. — ⁹⁾ M. 57. — ¹⁰⁾ Suppl. 121. Suppl.
 23. — ¹¹⁾ M. 8. — ¹²⁾ Fr. 356. — ¹³⁾ Fr. 531.

ἀποπὼν τε πεποιήκ'. εἰ δ' ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς νόμοις
 ἐφ' οἷσπερ ἡμεῖς ἐσπασας τὸν ἀέρα
 τὸν κοινόν, ἵνα σοι καὶ τραγικώτερον λαλῶ,
 οἷστέον ἄμεινον ταῦτα καὶ λογιστέον.
 τὸ δὲ κεφάλαιον τῶν λόγων. ἄνθρωπος εἶ,
 οὗ μεταβολὴν ἔσθ' ἔστιν πρὸς ὕψος καὶ πάλιν
 ταπεινότητα ζῶον οὐδὲν λαμβάνει.
 καὶ μάλα δικαίως· ἀσθενέστατον γὰρ ὂν
 φύσει μεγίστοις οἰκονομεῖται πράγμασιν
 ὅταν πέσῃ δέ, πλείστα συντρίβει καλά.
 οὐ δ' οὕθ' ὑπερβάλλοντα, τροφίμ', ἀπώλεσας
 ἀγαθὰ, τὰ νομ' ἔστι μέτριά σοι κακά.
 ὥστ' ἀνὰ μέσον που καὶ τὸ λοιπὸν [ὁ] φέρει.

Egy helyen szinte megdöbbenő színekkel festi a véletlen hatalmát. Az ész semmi evvel szemben, minden a szerencse munkája.¹⁾ Semmi sem feltétlenül állandó, a szerencsés nem bízhatik sorsa állandóságában, mert hirtelen megváltozhatik minden.²⁾ Sőt egy helyen, úgy látszik, a filozofusokat gúnyolva mondja, hogy a sors változásaival szemben az ember tehetetlen. Nem valószínűtlen, hogy a gúnyos gyűjtőnévben: οἱ τὰς ὀφρῶς αἰροντες — Epikuros is benne van, annál is inkább, mert egy más alkalommal ugyancsak Epikuros egyik lényeges, nagyon híressé vált tanával kapcsolatban ugyanezt a kifejezést használja.³⁾ A kérdéses hely a következő:⁴⁾

Οἱ τὰς ὀφρῶς αἰροντες ὡς ἀβέλτεροι
 καὶ σκέψομαι λέγοντες· ἄνθρωπος γὰρ ὢν
 σκέψαι σὺ; περὶ τοῦ; δυστυχεῖς ὅταν τύχῃ·
 αὐτόματα γὰρ τὰ πράγματα· ἐπὶ τὸ συμφέρον
 βεῖ καὶ καθεύδῃς ἢ πάλιν τούναντίον.

Nem lehet azt kiszámítani észszel, mi hasznos az életben, nincsenek biztos törvények a véletlennel szemben. Senki életében nem mondhatja, hogy ezt, vagy azt a dolgot nem fogom átszenvedni,⁵⁾ mert egy kis véletlen mindent felforgat az életben.⁶⁾

Στρέφει δὲ πάντα τὰν βίω μικρὰ τύχη.

Azt hiszem, megtaláltuk Epikuros és Menander közt a legjobban elválasztó pontot. Epikuros ellensége a véletlennek s megveti. Nagy erőfeszítéssel igyekszik az ettől való félelmet eltávolítani, mert megronthatná a boldogságot. Menander nem hisz a boldogság lehetőségében, az életet a maga egészében nézi s ebben az egészben nagy szerepe van a véletlennek. Epikuros véletlene az a forma, melyben a külső világ az emberrel érintkezik. A bölcslet ez az érintkezés semmi körülmények közt meg nem ingatja, bezárkózik önmagába s ezek a külső dolgok nyomtalanul suhannak át felette. Menandernél a véletlen külső és belső egyúttal. A mi-saját belső alkotottságunk is véletlen, nem meghatározott, az akarat csak részben érvényesül, mindnyájan szeretnénk szépen, jól élni, de nem bírunk. Ennek tehát nemcsak a külső körülmények az okai, hanem belső alkotottságunk is, mely szintén

¹⁾ Fr. 482—483. — ²⁾ Fr. 94.

³⁾ Fr. 39. Εὐρετικὸν εἶναι φασὶ τὴν ἐρημίαν οἱ τὰς ὀφρῶς αἰροντες.

⁴⁾ Fr. 460. — ⁵⁾ Fr. 355. — ⁶⁾ Suppl. 75.

nem tőlünk függ, hanem a véletlentől. Hiába mondja valaki, majd meglátom, majd elintézem — a dolgok nem törődnek evvel, orvul ránk törnek s akár álmunkban bevárhatjuk a reánk eső osztályrészből jutott jót, vagy rosszat, annyira csekély szerepet játszunk velük szemben.

IV. Epikuros tovább halad a felszabadítás munkájában s találkozik útjában a kikerülhetetlennel, a közös sorssal, a halállal. Guyau hosszasán kifejti, mennyi eredetiség és mennyi erő van Epikurosnek a halálról szóló tanában. A főgondolat, melyből egész okoskodása kiindul, hogy a lélek nem halhatatlan, össze van kötve a testtel, összegyökerezett vele, szétválaszthatatlan,¹⁾ együtt születik, együtt nő, öregszik vele,²⁾ együtt pusztulnak el.³⁾ A lélek csak egy része az embernek, mely az egész organizmustól szabadon, elválasztva nem működhetik.⁴⁾

Ha a test feloszlik, a lélek elszáll, megsemmisülve, mint a füst.⁵⁾ Ha tehát a lélek halandó, megszűnik a test feloszlásával, a halál akkor semmi.⁶⁾ Ugyanezt bőven kifejti Epikuros egyik levelében.⁷⁾ De erős ellenvetések zúdulnak fel egymás után Lucretius költeményében. A halállal vége a fájdalomnak, de egyúttal vége minden gyönyörnek, a gyönyör pedig a legfőbb jó. A halál mindent elsöpör.⁸⁾ De mindez nem tartozik ránk, felel Lucretius.⁹⁾

Nec tibi earum

Iam desiderium rerum insuper insidet una.

Ha pedig nincs vágy, nincs fájdalom. A másik nagy ellenvetés az élet rövid volta. Fáj itt hagyni az embernek a földet, mikor még van várakozni valója. A gyönyör oly múltó, olyan hamar elszalad az élet. Erre Epikuros azt feleli, hogy az időtartam egyáltalán nem fokozza a boldogságot.¹⁰⁾ Minden gyönyör magában véve teljes, befejezett valami, a mit az idő nem módosíthat.¹¹⁾ Új gyönyöröket nem tudok kitalálni számodra — írja Lucretius — mindig minden ugyanaz, ha századokon át, ha örökké élnél is, mindig ugyanaz vár rád.¹²⁾ Mindebből azonban nem következik, hogy a halál kíváncsós s hogy az öngyilkosság jogosult volna. Epikuros nagyon szigorú Theogniszal szemben, ki egyik költeményében azt mondja, jobb lenne nem születni, vagy ha már élünk, jobb mentől előbb meghalni.¹³⁾ Az élet magában véve jó, ha semmi fájdalom nem zavarja.¹⁴⁾ Ha a sors már oly tűrhetetlen, hogy a fájdalmak kétségtelenül elviselhetetlenek,

¹⁾ Lucr. III. 324 ssq. — ²⁾ Lucr. III. 446—7. — ³⁾ Aetius (Plutarchos) IV. 7, 4, p. 393. D. — ⁴⁾ Lucr. III. 547 ssq. — ⁵⁾ Lucr. III. 582. Sex. Emp. adv. dogm. III. (math. IX.) 72. — ⁶⁾ Lucr. III. 818. — ⁷⁾ Diog. L. X. 124. — ⁸⁾ Lucr. III. 883 ssq. — ⁹⁾ Lucr. III. 888—9. — ¹⁰⁾ De Fin. II. 27, 87, 88. — ¹¹⁾ Diog. L. X. 145. — ¹²⁾ Lucr. III. 932.

¹³⁾ Diog. L. X. 126.

πολὺ δὲ γέρον καὶ ὁ λέγων καλὸν μὲν μὴ εἶναι
ζῶντα δ' ὅπως ὀκιστὰ πύλας Ἀΐδαο περῆσαι.

εἰ μὲν γὰρ πεποιθὸς τοῦτο εἴησι, πῶς οὐκ ἀπέρχεται ἐκ τοῦ ζῆν; ἐν ἐταίμῳ γὰρ αὐτῷ τοῦτ' ἐστίν, εἴπερ ᾗν βεβουλευμένον αὐτῷ βεβαίως· εἰ δὲ μακρόμενος, μάταιος ἐν τοῖς οὐκ ἐπιδεχομένοις. — ¹⁴⁾ Diog. L. X. 126.

akkor a böles fontolóra vesz mindent s ha jónak látja, nyugodt lélekkel, mintha csak színházból távoznék, itt hagyja az életet,¹⁾ összefoglalja nézetét e pár sorban:²⁾ *ὁ σοφὸς οὐδὲ φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν' οὔτε γὰρ αὐτῷ προσίσταται τὸ ζῆν, οὔτε δοξάζεται κακὸν εἶναι τι τὸ μὴ ζῆν, ὥσπερ δὲ σιτίον οὐ τὸ πλεῖον πάντως, ἀλλὰ τὸ ἡδίων αἰρεῖται, οὕτω καὶ χρόνον οὐ τὸν μῆκιστον, ἀλλὰ τὸν ἡδιστον καρπίζεται.*

Menander fennmaradt töredékeiben aránylag keveset foglalkozik a halállal. Lényegére vonatkozólag megegyezik Epikurosszal: a halott érzéktelen, nem kell tehát siratni:³⁾

*Μὴ κλᾶς τοὺς θανόντας· οὐ γὰρ ὠφελεῖ
τὰ δάκρυ' ἀναισθητῶ γεγονότι καὶ νεκρῷ.*

Egy másik töredékében kérdi, mi jó lehetne a halálban, ha az életben sincs semmi?⁴⁾ A halálban nem érzünk sem jót, sem rosszat.

De az elmulás gondolata már nem oly közömbös a drámaíró előtt. Egy szép töredéke elárulja izgatottságát evvel a nagy, titokzatos hatalommal szemben, melyben bensőséges szavakkal, szinte meghatottsággal festi az emberi élet hiú voltát a mindent kiegyenlítő hatalommal, az elmúlással szemben:⁵⁾

*ἔταν εἰδέναι βελὴς σεαυτὸν ὅστις εἶ,
ἐμβλεψὼν εἰς τὰ μνήμας' ὥς ὁδοιπορεῖς.
ἐνταῦθ' ἔνεστ' ὅσα τε καὶ κούφη κόνις
ἀνδρῶν βασιλέων καὶ τυράννων καὶ σοφῶν
καὶ μέγα φρονούντων ἐπὶ γένει καὶ χορήμασιν
αὐτῶν τε δόξη καπλὶ κάλλει σωμάτων.
καὶ τ' οὐδὲν αὐτοῖς τῶνδ' ἐπήρκεσεν χρόνος.
κοινὸν τὸν ἄδην ἔσχον οἱ πάντες βροτοί.
πρὸς ταῦθ' ὅρων γίνωσκε σεαυτὸν ὅστις εἶ.*

Menander épen nem egyezik bele Epikuros tanába, hogy az élet tulajdonképen önmagában véve jó. Itt egy alapvető, egész világnézetet meghatározó pontnál ismét elválnak egymástól: Epikuros optimista, Menander pesszimizmusra hajló. Epikuros méltatlankodott Theognis költeményének sorain, mert szerinte a halál közömbös. S Menander egy még híresebb sorral ajándékozta meg a pesszimistákat, kik közül Leopardi egyik költeménye elé tette jelígenek:⁶⁾

Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος.

Míg az epikureista Lucretius azért mondja, hogy az élet egy bizonyos idő elteltével semmi új gyönyört nem képes adni, hogy az embert a halál gondolatával megbarátkoztassa, Menander más szemponttra helyezkedik. Előtte nemcsak a végleges elmulás, hanem az öregség is már halál. Epikuros nem panaszkodik az öregség ellen, Menandernek rendkívül terhes.⁷⁾

*Ἄπαντ' ἀφανίζει γῆρας, ἱσχνὴν σώματος,
ἀκοῇ, ἔρασιν, κάλλος, οὐκεία' ἡδονή
ἔστιν.*

¹⁾ Cic. Fin. I. 15, 49. — ²⁾ Diog. L. X. 126. — ³⁾ Fr. 705. — ⁴⁾ Fr. 169. — ⁵⁾ Fr. 538. — ⁶⁾ M. 425. — ⁷⁾ M. 33.

Nem akarja bevárni a részletekben való meghalást. Az a legboldogabb, ki az istenek nagyszerű ajándékait, a napsugarat, a felhőket, a vizeket, a csillagokat, a tüzet csendes békében megszemlélte s visszatér oda, honnan jött. Ezeknél nagyobb dolgokat nem láthat s ha száz évig él is, mindig ugyanazok lesznek szeme előtt. Nem kell hosszú életet kívánni, az öreg sohasem hal meg könnyű halállal.¹⁾ Ez a felfogás lényegesen módosítja Menander nézetét a halálról. Míg Epikuros csak a legvégső esetben engedi meg, hogy a halál jobb az életnél, mikor a fájdalmakkal szembeszállni lehetetlenség — ez pedig az ő filozófiai rendszerében nagy szó — addig Menandernél több esetben találunk oly értelmű nyilatkozatot, hogy a halál a bajos életnél többet ér.²⁾ Sajátságos, hogy mégis élni kívánunk.³⁾

ἀλλήρον ὁ χρόνος ὁ πολὺς. ὃ γῆρας βαρὺ,
ὡς οὐδὲν ἀγαθόν, δυσχερὴ δὲ πολλὰ ἔχεις
τοῖς ζῶσι καὶ λυπηρά. πάντες εἰς αὐτὴν
ἐλθεῖν ὅμως εὐχόμεθα καὶ σπουδάζομεν.

V. A felszabadítás munkája után rátérünk Epikuros rendszerében a boldogság eszközeire, az erényekre. Rendszerének természetes következménye, hogy a főerények a bátorság és a mérséklet. A bátorság teszi képessé a bölcs embert, hogy az élet minden felmerülhető jelenségével, bajával, fenyegetésével szemben erősen, félelem nélkül álljon meg. Ezen a ponton, noha egészen ellenkező alapelvből indult ki, Epikuros találkozik a stoikusokkal. A bátorság adja meg az erőt a bölcsnek, hogy még a kínzások közt is boldognak érezze magát.⁴⁾ Mert a bölcs eszével kormányoz mindent.

Evvel szoros kapcsolatban áll a mérséklet minden dologban, a higgadt megfontolás, mert nem a pillanat gyönyörét kell nézni, hanem az állandó boldogságot.⁵⁾ A szerencsétlenséggel való bátor szembeszállást Menander is fontosnak tartja. A ki rendben van jellemével, nemes nyugalommal várhatja a sors csapásait.⁶⁾ Hogy a mérsékletnek az élet berendezésében milyen szerepet tulajdonít, láttuk, midőn a gyönyörök értékeléséről volt szó.

Az egyént önmagában tekintve eddig sikerült Epikurosna az erényt kibékíteni a hasznossal. A boldogság szolgálatára rendelte, noha nem fogadta el legfőbb jónak. De az ember társas lény, embertársaival együtt él. A szociális életben épen olyan szépen megfér-e egymás mellett az erény és az érdek? Például a barátság hogyan egyeztethető össze avval a józan önzéssel, mely az epikureista bölcs legjellemzőbb tulajdonsága.

És mégis az epikureisták híresek voltak arról a szoros baráti viszonyról, mely köztük virágzott. Epikuros barátai oly számosan voltak, hogy egész városok nem lettek volna elégségesek befogadásukra.⁷⁾ Valóságos összeesküvése volt ez a szeretetnek, melyet később tanítványai is gyakoroltak, mondja Cicero.⁸⁾

¹⁾ Fr. 481. — ²⁾ M. 193, 296. — ³⁾ Fr. 555. — ⁴⁾ Diog. L. X. 118. — ⁵⁾ Diog. L. X. 132. — ⁶⁾ Fr. 205. — ⁷⁾ Diog. L. X. 9.

⁸⁾ Cic. Fin. I. 20, 65 at vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta quam magnos, quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges, quod fit etiam nunc ab Epicureis.

Itt is a kiinduló pont az érdek.¹⁾ Nincs hathatósabb eszköz a boldogság biztosítására a barátságnál.²⁾ Erősíti a barátság kívánatos voltát az a gyönyörűség, melyet a szeretet, a baráti érzés önmagában nyújt.³⁾

Ebben a viszonyban, melynek minden önzéstől távol kellene maradnia, mégis nagyon sajátos a haszon szempontja. Epikuros ezt nem akarja elejteni. Látszólag kiküszöböli s odajut, hogy a baráti viszonyban az epikureista önzésből önzetlen. Az ember ugyanis dilemmába kerül. A barátság az élet egyik legbecsebb java, a tartós, biztos alapokra fektetett boldogság egyik feltétlen tényezője, tehát okvetlenül ápolni kell. De más mód erre nincs, mint az önzetlenség, mely a barátság kötésénél és fenntartásánál elkerülhetetlen.⁴⁾ Ápolni kell tehát a barátságot ez alapon önzetlenül. S ebben Epikuros nagyon messze megy. Kellemesebbnek tartja adni, mint kapni.⁵⁾ Vagyonokkal természetesen egymás szolgálatára álltak, noha javaik nem voltak közösek, mint a pythagoreusoknál. Epikurosnek ez a forma nem tetszett; bizalmatlanság jelét látta benne.⁶⁾ Kimondja a legnagyobbat: barát a barátért életét is adja oda.⁷⁾

Kapcsolatban a baráti érzéssel emlékezünk meg Epikuros ember-szeretetéről. Mindenki jó, emberséges volt.⁸⁾ Kiterjedt szeretete a rabszolgákra, kik közül néhányat tanítványává emelt.⁹⁾ Tanaiban követőit is emberséges bánásmódra inti.¹⁰⁾ Mert hiszen nem a származás teszi az ember nemességét, hanem a jellem derekassága.

Menanderhez annál könnyebben utat találhatott a barátság nagybecsülése, mert szerinte az ember nemcsak önmagának él.¹¹⁾ Ha magunkat túlságosan szeretjük, nem lehet barátunk.¹²⁾

Elmegy ő is az önzetlenségig.¹³⁾

χαριν λαβὼν μέμνησο, καὶ δοῦς ἐπιλάσσο

de ebben az önzetlenségben megvan az Epikurostól is belevett önzés árnyalata.¹⁴⁾

φίλος φίλῳ γὰρ συμπονῶν αὐτῷ πόνει.

Többször világosan kiemeli a barátság nagy hasznát. Ha a test beteg, orvos gyógyíthatja meg, ha a lélek, a jó barát.¹⁵⁾

¹⁾ Diog. L. X. 120. καὶ τὴν φιλίαν διὰ τὰς χρείας...

²⁾ Diog. L. X. 148. ὅτι ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὅλου βίον μακαριότητα, πολὺ μέγιστόν ἐστιν ἡ τῆς φιλίας κτήσις... καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς τοῖς ὁρισμένοις ἀσφαλείαν φιλίας μάλιστα κατεῖδε συντελουμένην.

³⁾ Cic. Fin. I. 20, 67. Atque ut odia, invidiae, despicationes adversantur voluptatibus, sic amicitiae non modo faultrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis quam sibi.

⁴⁾ Cic. Fin. I. 20, 67. — ⁵⁾ Plut. Non p. s. v. s. Epic. 1100. —

⁶⁾ Diog. L. X. 11. — ⁷⁾ Diog. L. X. 121.

⁸⁾ Cic. Tusc. II. 19, 44. Fin. II. 25–80. Diog. L. X. 10.

⁹⁾ Diog. L. X. 10.

¹⁰⁾ Diog. L. X. 118. οὐτε κολάσειν οἰκείας, ἐλεήσειν μέντοι, καὶ συγγνώμην τινὲ ἐξείν τῶν σπουδαίων.

¹¹⁾ Fr. 557. — ¹²⁾ M. 310. — ¹³⁾ Suppl. 112. — ¹⁴⁾ Suppl. 104. — ¹⁵⁾ Fr. 591.

τῷ μὲν τὸ σῶμα διατεθειμένον κακῶς
 χρεῖα 'στ' ἰατροῦ, τῷ δὲ τὴν ψυχὴν φίλου.
 λύπη γὰρ εὖνους οἷδε θεραπεύειν λόγος.

Nincs nálánál becsesebb szerzemény,¹⁾ valóságos kincs,²⁾ leg-
 hűségesebb szövetséges a bajban, velünk együtt viseli a fájdalmat s
 ezáltal enyhíti:³⁾

Δέρκιππε καὶ Μνήσιππε, τοῖς εἰρημένοις
 ἡμῶν ὑπὸ τινος ἢ πεπονθόσιν κακῶς
 ἔστιν καταφυγὴ πᾶσιν, οἱ χρηστοὶ φίλοι.
 καὶ γὰρ ἀποδύρασθ' ἔστι μὴ γελώμενον,
 καὶ συναγανακτοῦνθ' ὅπταν οἰκείως ἔρᾳ
 ἕκαστος αὐτῷ τὸν παρόντα, παύεται
 τοῦτον μάλιστα τὸν χρόνον τοῦ δυσφορεῖν.

A vagyonszövetség eszméje inkább a régi pythagoreusok fel-
 fogása szerint van meg Menandernél, mert a *κοινὰ τὰ τῶν φίλων*⁴⁾
 Terentiusnál, mint *vetus verbum* van említve⁵⁾ Nem szabad a barátot
 készakarva megsérteni,⁶⁾ nem is szép dolog ellenük vétetni,⁷⁾ mert az
 a barát, ki engem megbánt, semmiben sem különbözik az ellenségtől,
 mondja egyik személye.⁸⁾

A mi Menander általános emberszeretetét illeti, számos adat
 áll ismét rendelkezésünkre. Ebben az időben ezek az eszmék már
 szelvényben el voltak terjedve. Menander és Epikuros tehát koruk fel-
 fogásának adtak hangot. A derék ember sohasem nemtelen,⁹⁾ mondja
 egyik töredék. Egy másikban¹⁰⁾ a felvilágosodottabb fiú fejtegeti elfo-
 gultabb anyjának, hogy nem kell annyit emlegetni a származást. Azok
 kapaszkodnak őseikbe, kik magukban nem bízhatnak. A ki nemes
 jellemű, az nemes ember, legyen aethiops vagy scythia. Anacharsis
 tán nem scythia volt?

A jó ember nemes, a haszontalan fattyú.¹¹⁾

Hogy a rabszolgákkal szemben milyen álláspontot foglalt el
 Menander, legjobban látjuk újabb fragmentumai közt fölfedezett
Heróában, hol egy szerelmes rabszolgát nagyon rokonszenvesnek
 rajzol. Egy másik töredéke szerint a jólelkűség táplálja a rabszolgát.¹²⁾

A mi a szerelmet illeti, Epikurosnak a természetes szükséglet
 ellen nincs kifogása. Ennek kielégítése kellemes, ha nem árt,¹³⁾ sőt az
 érzelmi szerelmet mint egyik legfőbb gyönyört említi.¹⁴⁾ Lucretius
 hasonló fölfogást tanúsít. A szerelem, mint fiziológiai jelenség
 nagyon fontos, csak mint illúzió kerülendő.¹⁵⁾ Még a boldog szerelem
 is mennyi zavarral jár: fogyasztja az életerőt, lenyűgözi, önállótlanná
 teszi az embert, elhanyagoltatja a kötelességeket, költekezésre csábít,
 féltékenyvé tesz, hát még a boldogtalan. És miért mindez? Semmiért.
 A természet megcsalja a szerelmest s elvakultságában olyan kiváló-
 ságokat tulajdonít választottjának, melyekkel egyáltalán nem bír.¹⁶⁾

¹⁾ M. 423. — ²⁾ M. 526. — ³⁾ Fr. 543. — ⁴⁾ Fr. 9.

⁵⁾ Ter. Ad. V, 3, 17. Nam *vetus verbum* hoc est: *communia esse amicorum inter se omnia*.

⁶⁾ M. 9. — ⁷⁾ M. 279. — ⁸⁾ M. 530. — ⁹⁾ M. 30. — ¹⁰⁾ Fr. 533. —
¹¹⁾ Fr. 290. — ¹²⁾ Fr. 231. — ¹³⁾ Diog. L. X. 118. — ¹⁴⁾ Diog. L. X. 6. —
¹⁵⁾ Lucr. IV. 1051 s. köv. — ¹⁶⁾ Lucr. IV. 1139 s. köv.

Az illúziókkal tele szerelem, a szenvedélyes érzelem tehát veszélyes, mert sok zavarral jár. Hasonlóképen a házasság sem ajánlatos,¹⁾ de az általános szabály alól, hogy a böles nem nősül, mégis van kivétel.²⁾

Menander nagyon sokat foglalkozik a szerelem, házasság, általában a nők kérdésével. Törédei között a legtekintélyesebb rész a nőkkel van kapcsolatban. Darabjaiban mindig nagy szerepet játszott a szerelem.³⁾ Határozottan nőgyűlölő, jót alig néhány helyen mond róluk.⁴⁾ Pedig az életben ugyancsak másnak mutatta magát;⁵⁾ rá mindenesetre jobban illik az, a mit Euripidesről mond Athenaeus.⁶⁾ Nagyszámú törédei közül csak a legfontosabbakban keressük Epikuros tanainak esetleges visszhangját.

A szerelem nagy hatalom Menandernél. Mintha a régi tragédiák kardalait hallanánk egyik törédekében.⁷⁾

Δέσποιν', Ἐρωτος οὐδὲν ἰσχύει πλέον
οὐδ' αὐτὸς ὁ κρατὼν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν
Ζεὺς, ἀλλ' ἐκείνῳ πάντ' ἀναγκασθεὶς ποιεῖ.

De a nagy hatalom nem kívülről jön, hanem belülről, a lélekből s mint illogikus betegség jelentkezik. Ezen a ponton Menander találkozik a Lucretiusnál kifejtett epikureista felfogással.⁸⁾ A szerelmes ember elveszti esztét,⁹⁾ önállóságát.¹⁰⁾ Ez a hatalom a jó és rossz embereket egyaránt sötétségbe hajtja¹¹⁾ s a mi még csak fokozza a bajt, a szerelmes ember nem ad semmit a jó tanácsokra.¹²⁾

Ha a szerelem ily sok bajjal jár, annál nagyobb rossz a házasság. Ebben a tekintetben Menandernél kielesedetten látjuk érvényesülni Epikuros felfogását: a házasság azért nagy baj, mert megzavarja az élet nyugalmit. A ki nem házасodik, nem lesz rosszban része,¹³⁾ a nőtlen élet gondtalan,¹⁴⁾ míg a nős ember valósággal rabszolga.¹⁵⁾ Mert az asszony minden rossznak oka, sok ember szerencsétlenségéért ő felel.¹⁶⁾ Azért, mielőtt nősülnél, nézz a szomszédodra, mondja Menander rosszakaratúlag.¹⁷⁾

Egy terjedelmesebb törékben¹⁸⁾ az egyik személy le akarja beszélni a másikat nősülési szándékáról. Ha a tengerre szállsz — mondja — harmincz hajó közül legfeljebb három pusztul el, de a házasságban mindenki hajótörést szenved. Ha szegény ember házасodik, háromszorosan boldogtalan,¹⁹⁾ ha gazdag nőt vesz el, zsarnokra talál.²⁰⁾ A gyerekáldás csak újabb gond.²¹⁾ Egyik személy elkeseredésében megátkozza, ki először, másodszor, harmadszor, negyedszer s a ki utánuk nősült.²²⁾

Viszont azt is elismeri Menander, hogy a sok rosszsza néha jó vegyül.²³⁾ Az asszony nagy gond, de a beteg férjet ápolja, a szerencsétlennel együtt szenved, a megholtat tisztességesen eltemetteti.

¹⁾ Diog. L. X. 119. — ²⁾ U. o. — ³⁾ Ov. Trist. II. 369. — ⁴⁾ M. 93, 99, 160.

⁵⁾ V. ö. Suidas Menanderről szóló articulusát: περὶ γυναικας ἐχμανέστατος.

⁶⁾ Ath. XIII. 5 pg. 557 E. Sophokles szájába adja e szavakat: μισογύνης ἐστὶν Εὐριπίδης ἐν γε ταῖς τραγωδίαις: ἐπεὶ ἐν γε τῇ κλίνῃ φιλογύνης.

⁷⁾ Fr. 209. — ⁸⁾ Fr. 541. — ⁹⁾ Fr. 85. — ¹⁰⁾ Fr. 352. — ¹¹⁾ Fr. 48. —

¹²⁾ Fr. 59. — ¹³⁾ M. 437. — ¹⁴⁾ M. 56, 78, 437. — ¹⁵⁾ M. 382. — ¹⁶⁾ Suppl. 57, 63. M. 134, 324, 541. — ¹⁷⁾ M. 103. — ¹⁸⁾ Fr. 65. — ¹⁹⁾ Suppl. 120. —

²⁰⁾ M. 363. — ²¹⁾ Fr. 418. — ²²⁾ Fr. 154. — ²³⁾ Fr. 325.

Egy más szempont is szól a házasság mellett s ez a szükségesség szempontja. Epikuros is erre gondolt, mikor a nősülést kivételiesen megengedi a bölesnek. Menander egész világosan mondja:¹⁾

Τὸ γαμεῖν, εἰάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ
κακὸν μὲν ἔστιν, ἀλλ' ἀναγκαῖον κακόν.

Hasonlót mond a nőkről általában:²⁾

Κακὸν φυτόν πέφυκεν ἐν βίῳ γυνή
καὶ κτώμεθ' αὐτὰς ὡς ἀναγκαῖον κακόν.

Nehéz dolog derék asszonyra találni,³⁾ hiszen az asszony a legnagyobb szörnyeteg,⁴⁾ hasonló a tűzvészhez, tengerhez, haraghoz.⁵⁾ Egyik olyan, mint a másik,⁶⁾ nem lehet bennük bízni.⁷⁾ Velük együtt semmi hasznosat nem lehet csinálni.⁸⁾ Tanácskozásba bele nem vonhatók,⁹⁾ nyomorultabb teremtes náluk nincs, még a szépek sem érnek semmit.¹⁰⁾ Mindenféle ravaszság kitalálói,¹¹⁾ ha egy házban ők kerítik magukhoz a hatalmat, biztos a romlás.¹²⁾

Egy másik töredékben¹³⁾ azt mondja, jól meg kell választani a leendő feleséget. Ne az őseit nézze a férfi, hanem erkölceit. Ne a hozományt tartsa számon, mert az hamar elfolyik, de az asszony egész életre megmarad. Nagy rossz az asszony mindenképen, arra kell vigyáznunk, hogy a legkevésbé rosszat kapjuk. Prometheus megérdemelte büntetését,¹⁴⁾ hisz ő alkotta a legnagyobb rosszat, az asszonyt. Jobb ha hallgatnak¹⁵⁾ s a szövőszéknél maradnak.¹⁶⁾ Ha valakinek eszes fia van, az kész boldogság, a leány mindig sok gondot ad, nehéz, kényelmetlen birtok.¹⁷⁾

Menander tehát Epikuros fölfogásához simul lényegében, de mily gazdagon, mekkora ötletességgel fejlődik nála tovább ez a régi görög gondolat az asszonynak gyarló, a házasságnak kényelmetlen voltáról. Beleilleszkedik itt Menander a görög irodalom tradícióiba, az új komédia eszmekörébe s egyúttal találkozik Epikurosszal. Újabb töredékeiből látjuk, hogy túlment ezen a felfogáson: a szerelmet megnemesítette, lélektanilag elmélyítette.¹⁸⁾

VI. Az igazságos fogalma olyan népnél, mint a görög, természetesen sok vitára adott alkalmat. Platon Államában s a Gorgiasban látjuk a sophisták felfogását kifejtve: az igazságos az erős érdeke.

Pyrrhon és a skeptikusok hasonló nézetten voltak s gondosan összegyűjtöttek minden olyan adatot, melylyel a természetes jog ellen argumentálhattak. Demokritos is tagadta a természetes jog létezését.

Epikuros utilitarista alapon oldja meg a kérdést. A természetes jog hasznossági szerződés, hogy mást meg ne sértsünk s főleg mi

¹⁾ Fr. 651. — ²⁾ M. 304—305. — ³⁾ M. 34. — ⁴⁾ Fr. 488. — ⁵⁾ M. 231, 264. — ⁶⁾ M. 109. — ⁷⁾ M. 161. — ⁸⁾ M. 361. — ⁹⁾ M. 353. — ¹⁰⁾ M. 413. —

¹¹⁾ M. 130. — ¹²⁾ Fr. 484. — ¹³⁾ Fr. 532. — ¹⁴⁾ Fr. 535. — ¹⁵⁾ M. 83. — ¹⁶⁾ 260. — ¹⁷⁾ Fr. 18, 60.

¹⁸⁾ V. ö. első sorban Daos szerelmét a Herosban.

magunk kárt ne szenvedjünk.¹⁾ Azon lények számára, kik ilyen szerződések nem kötnek, megszűnik az igazságos és igazságtalan fogalma.²⁾ Mert igazságosság, mint magánvaló nincs, csak a kölcsönös szerződésekből ered, melyeknek célja megakadályozni, hogy ártsunk s hogy nekünk ártsanak.³⁾ Így lesz a hasznos az igazságos szülője.⁴⁾ S itt a fontos nem az, hogy a bölcst más ne bántson, hanem hogy őt ne bántsák.⁵⁾ De nem ajánlatos másokkal szemben igazságtalankodni. Nem mintha ez magában véve rossz, haszon nélkül való volna, hanem mert velünk ugyanezt megtehetik.⁶⁾ A kölcsönösség érzése tehát forrása minden jognak. Ha valaki biztos volna abban, hogy sohasem fedezi fel, egészen nyugodtan követhetne el igazságtalanságot. De ez sohasem biztos.⁷⁾ A bizonytalanság érzete pedig veszélyezteti a nyugalmat, mit a bölcst semmiért fel nem áldozhat.⁸⁾ Így az igazságos fogalma relativ. A társadalom alkotja meg saját szükségletei szerint. Ebből következik, hogy a mi egyik helyen, egyik társadalomban igazságos, a másban nem az.⁹⁾ A törvény is csak addig képviseli az igazságot, míg hasznára van az illető társadalomnak.¹⁰⁾ Az igazságos kritériuma a haszon. Megesbetik egyes megállapodásokkal, hogy kezdetben igazságosak, azaz kölcsönösen szolgálgák a szerződő felek érdekeit. Később a körülmények változnak, új életfeltételeket hoznak magukkal s egyszerre az emberek arra ébrednek, hogy a mi tegnap igazságos volt, ma nem az.¹¹⁾

Lucretius következőképen foglalja össze Epikuros tanát:¹²⁾

Inde metus maculat poenarum præmia vitæ.
Circumretit enim vis atque iniuria quemque,
Atque unde exorta est, ad eum plerumque revertit,
Nec facile est placidam ac pacatam degere vitam,
Qui violat factis communia fœdera pacis:
Etsi fallit enim divom genus humanumque,
Perpetuo tamen id fore clam diffidere debet;
Quippe ubi se multi per somnia sæpe loquentes,
Aut morbo delirantes protraxe ferantur,
Et celata mala in medium et peccata dedisse.

Menander is a kölcsönösség érzetét tartja az igazságosság legbiztosabb szabályozójának. Ha az erőszakoskodók mind visszakapnák, a mivel embertársaikat megbántják, hamarosan eltűnnének, vagy megfogynának.¹³⁾ Az igazságosnak Epikuros szerint való fölfogása még határozottabban jelenik meg egy más töredékben: légy igazságos, hogy igazságokra találj.¹⁴⁾

Δίκαιος εἶσθ' ἵνα καὶ δίκαιον ὀῇ τύχης.

Mert a kölcsönösség szabályoz mindent, férfi a férfit, város a városra menti meg.¹⁵⁾ Az igaz férfi jutalma nem vész el.¹⁶⁾

¹⁾ Diog. L. X. 150. — ²⁾ Diog. L. X. 150 λέ. — ³⁾ U. o.

⁴⁾ Hor. sat. I. 3, 98 ipsa utilitas, iusti prope mater et æqui.

⁵⁾ Joannes Stob. flor. 43, 139. — ⁶⁾ Diog. L. X. 151. — ⁷⁾ Diog. L. X. 151. Seneca ep. 97, 13. — ⁸⁾ Diog. L. X. 144. — ⁹⁾ Diog. L. X. 151. — ¹⁰⁾ Diog. L. X. 152. — ¹¹⁾ Diog. L. X. 153. — ¹²⁾ Lucr. V. 1148-tól. — ¹³⁾ Fr. 542. — ¹⁴⁾ M. 119. — ¹⁵⁾ M. 19. — ¹⁶⁾ M. 27.

De ezt a kölcsönösséget Menander nemesebben fogja fel mint Epikuros, inkább Platon értelmében. Míg az epikureistát az igazságtalankodástól csak a fölfedeztetés félelme tartja vissza, addig Menander szerint az igazságos ember még ha képes lenne is igazságtalanságot elkövetni, akkor sem teszi.¹⁾

Ἄνθρωπος δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν,
ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται.

Ismeri Menander a sophista felfogást is, de ezt csak egyszer találjuk nála, kissé más árnyalattal.²⁾

Ὅστις κράτιστος ἐστὶ ἄνθρωπος, ὃ Γοργίας
ὅστις ἀδικεῖσθαι πλείστ' ἐπίσταται ἐγκρατῶς.

Párhuzamba állítottuk Epikuros etikáját a Menander töredékeiből kisugárzó világfelfogással. Epikureista-e Menander? Az epikureisták szorosan ragaszkodtak az alapító tanaihoz. Maga a mester dogmaszerűen hirdette filozófiáját. Fontosabb tételeit követői könyv nélkül betanulták³⁾ s Epikuros utolsó kérése barátaihoz volt: τῶν δογμάτων μεμνησθαι.⁴⁾ Később is mindig megállapodottság, az alapító tanaihoz való ragaszkodás, a továbbfejlesztésre való hajlandóság hiánya jellemzi az epikureismust.

Ilyen értelemben Menander nem epikureista. Ismerte kortársának tanait, ezek hatását lépten-nyomon látjuk töredékeiben: a gyönyör, a mi felé minden lény tör, az erény, mint eszköz, az istenek, kik nem törődnek a világ kormányzásával, a barátság hasznos, a szerelem s házasság kényelmetlen volta, a jog, mint kölcsönös szerződés, az életboldogság egyszerűsítése, az értékek relativitása mind visszhangzik Menandernél, de egy hatalmas kórus kíséretében. Menander szempontjai többfelé ágazók. Epikuros theoretikus, ki abstractióval elveszi a dolgok természetes színét, az életet leszűri, a bonyolult jelenségeket egyszerűsíti, mert logikai formákban szereplésre kényszeríti. Olyan, mint a bányász, ki csak azt a pontot világítja meg lámpájával, a hol épen dolgozik. Menander nem szorítja annyira össze a fényt egy pontra, nála az élet a maga bonyolult, kifürkészhetetlen logikájú, látszólag illogikus voltában jelenik meg. S az egész erkölcsi életet felölelte. Róla mondták:⁵⁾ Ὁ Μένανδρος καὶ βίη, πότερος ἂρ' ὁμῶν πότερον ἐμμήσατο; S az élet egy-egy kérdés megoldásánál többfajta döntést megenged, sőt követel s nem mindig túrja azt a határozottságot, melylyel az igazságot hirdetni szokás. Menander igazolta Protagoras mondását.⁶⁾ δύο λόγοι εἰσὶ περὶ παντός πράγματος ἀντικείμενοι ἀλλήλοισι. Nála a végső szót kutatni bajos. Igazi dialogusalkotó tehetség, kinél egy gondolat az ellenkezőt provokálja.⁷⁾ Mert az élet nem geometriai igazságokat szűr le. Míg Epi-

¹⁾ Suppl. 1—2. — ²⁾ Fr. 95.

³⁾ Diokles Diog. L. 12. Cic. Fin. II. 20. V. ö. Zeller III. 1, 378 l.

⁴⁾ Diog. L. X. 16. — ⁵⁾ Schol. Hermog. p. 38. — ⁶⁾ Prot. fr. 5 (Mullach).

⁷⁾ Gondolatainak helyzetét a dráma folyamatában vizsgálta Waltz: Sur les sentences de Ménandre (Revue des études gr. XXIV. No. 106,

kuros csupa határozottság. Menander csupa árnyalat. Gondolatain sokszor átvillan Epikuros hatása s e dolgozat célja volt az Epikuros felé vezető nyomok megállapítása. Nem föltétlenül bizonyos, hogy e nyomok minden esetben Epikuroshoz vezetnek, sokszor elvesznek az előző görög műveltség rengetegében, hova a jelen dolgozat keretein belül őket nem követhettük. De nem egy alkalommal nagy valószínűséggel föltehető, hogy Menander tanult Epikurostól, a boldogsághoz vezető út kalauzától.

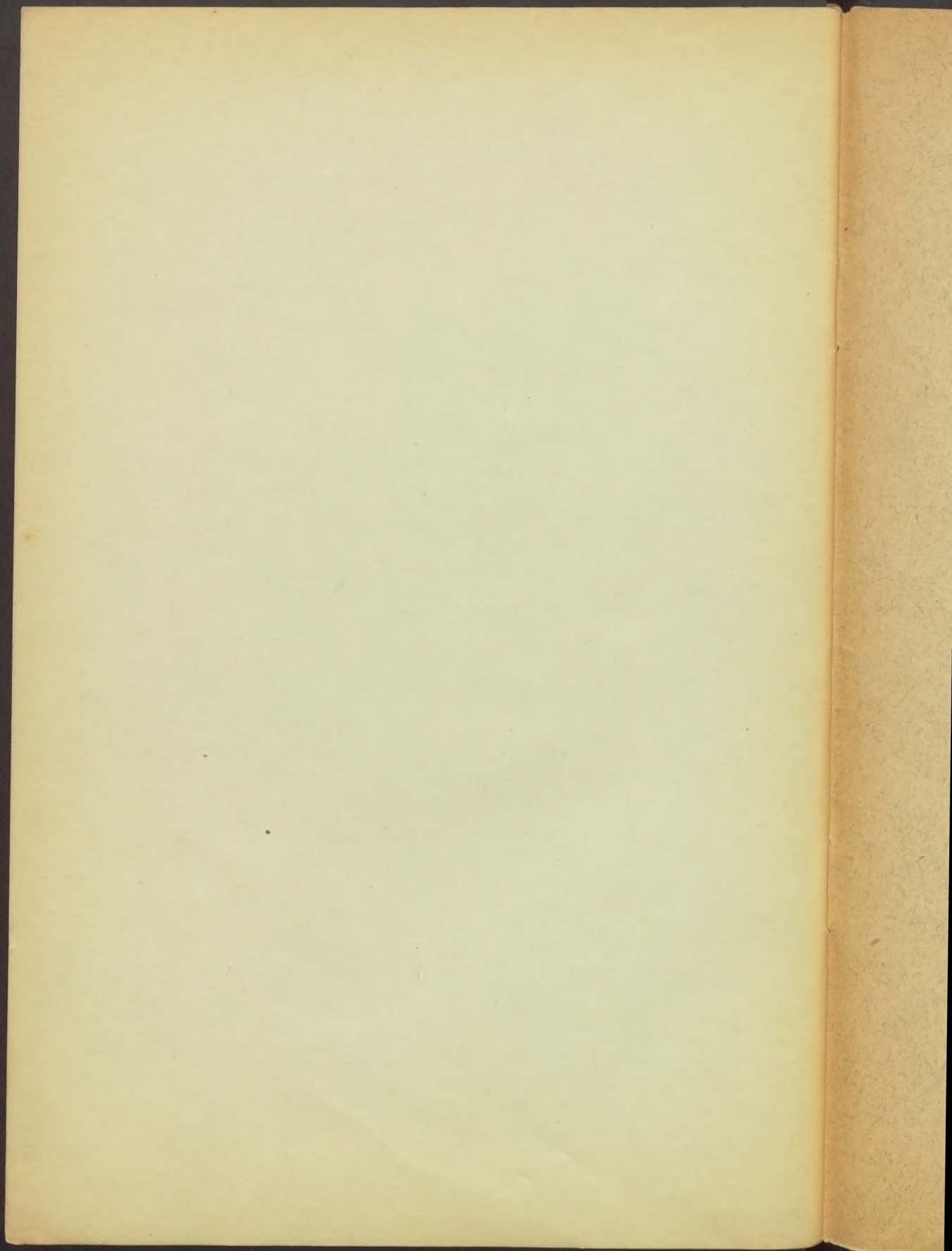
107) s az újabb töredékek alapján arra az eredményre jutott, hogy Menandernél a reflexio sohasem önmagáért van, hanem drámai elem, jellemzésre szolgál, fejleszti a cselekvényt.

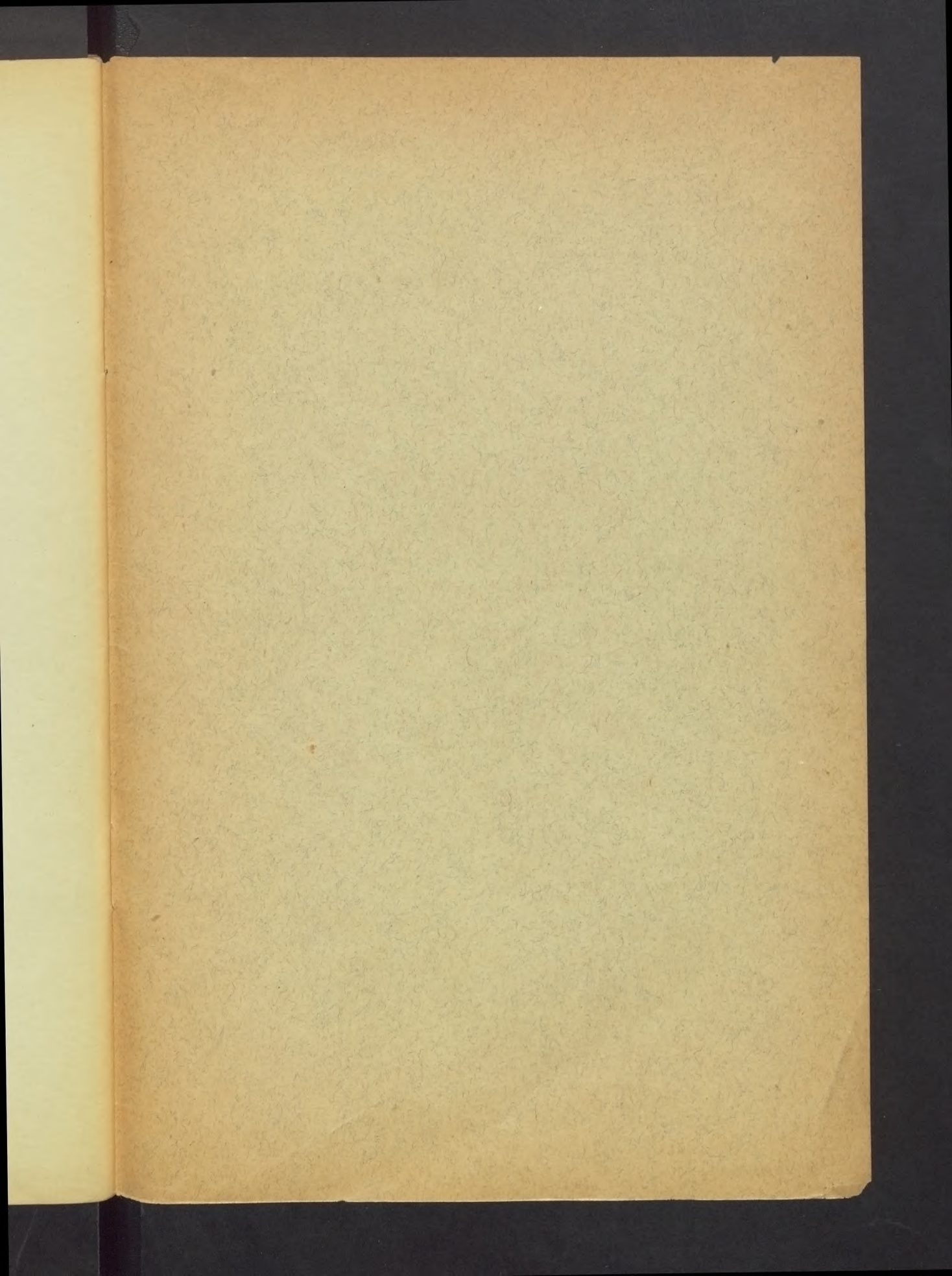

1033 10-00

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.